

TALLINNA ÜLIKOOL
HUMANITAARINSTITUUT
KULTUURITEADUS

Airi Alajärv

KAITSEVAIMUD JA NENDEGA SUHTLEMINE
EESTI RAHVAUSUNDIS

Bakalaureusetöö

Juhendaja: lektor Hasso Krull

Tallinn 2016

Olen koostanud lõputöö iseseisvalt. Kõik selle kirjutamisel kasutatud teiste autorite tööd, põhimõttelised seisukohad, kirjandusallikatest ja mujalt pärinevad andmed on viidatud.

/Allkiri/

SISUKORD

1	SISSEJUHATUS	4
2	ANTIIK-KREEKA JA -ROOMA KAITSEVAIMUD	7
2.1	EESTI JA ANTIIGI RAHVAUSUNDI KAITSEVAIMUDE SARNASUSTE TABEL.....	10
3	EESTI RAHVAUSUND	11
4	MÕISTED „KAITSEVAIM“ JA „HALDJAS“	14
5	SUHTLEMINE ERI LIIKI KAITSEVAIMUDEGA.....	18
5.1	INIMESTE KAITSEVAIMUD	19
5.2	MAJA KAITSEVAIMUD.....	23
5.3	METSA KAITSEVAIMUD	27
5.4	VEEKOGUDE KAITSEVAIMUD	31
5.5	PÄRISNIMELISED KAITSEVAIMUD.....	34
5.5.1	TÖNN.....	34
5.5.2	METSIK	35
5.5.3	PEKO.....	36
5.5.4	TULI JA PÜHA LAURENTSIUS	38
6	EESTI JA ANTIIGI RAHVAUSUNDI KAITSEVAIMUDEGA SUHTLEMISE VÕRDLEV TABEL	41
	KOKKUVÕTE	42
	SUMMARY	44
	BIBLIOGRAAFIA.....	46

1 SISSEJUHATUS

Käesolev töö keskendub kaitsevaimudele Eesti rahvapärimuse ja rahvausundi seisukohalt, jättes kõrvale tänapäevased kujutelmad. Eesti rahvausund on väga rikkalik ning usk kaitsevaimudesse on selle üks küllaltki mõjukas osa, mille mõistmiseks tuleb kõigepealt vaadelda Eesti rahvausundit üldiselt. Kaitsevaimud on osa suuremast maailmapildist, mida ei saa eraldada. Kujutlused neist ei ole tekkinud inimeste mõttemaailma lihtsalt millelegi toetumata, vaid on arenenud koos rahvausundiga, mille üheks alaliigiks neid pidada saab.

Usk kaitsevaimudesse pole midagi Eesti rahvausundile ainuomast, selliseid uskumusi võib leida mitmelt poolt maailmast, sealjuures Antiik-Kreekast ja –Roomast. Siinkohal ongi võrdluseks toodud Antiik-Kreeka ja –Rooma uskumused kaitsevaimudesse, mida võib väga üldiselt jagada samadesse kategooriatesse nagu Eesti rahvausuki. Kaitsevaimud on üleloomulikud olendid, mistõttu nad ise vähemalt ühtselt arusaadavaid märke endast maha jättnud pole. Neid on võimalik käsitleda läbi selle, mida on neist arvatud, kuidas neisse suhtunud ja mil viisil nendega on suheldud. Antiikmaailmas suheldi paljude erinevate üleloomulike olenditega, sealhulgas kaitsevaimudega. Suhtlemine ja kontakt teistsuguste olenditega on jällegi midagi küllalt universaalselt, kuid erinevused tulevad selles osas, kuidas seda tehti.

Kommunikatsioon ehk suhtlemine on teabe edastamine ühelt subjektilt teisele. See eeldab teabe saatja, vastuvõtja, sidekanali, sõnumi ja sõnumit kandva märgisüsteemi olemasolu. Lõppastmeks on sõnumi dekodeerimine ning tähenduse tuvastamine. (Eesti Entsüklopeedia, 2016) Suhtlemisel vaimudega oli nii saatja kui ka adressaat igal juhul olemas, isegi kui teiselt osapoolelt alati vastust ei saadud. Märgisüsteemid, mida vaimudega suheldes kasutati, olid erinevad. Üheks tähtsamaks suhtlemise viisiks oli ohverdamine, mille juurde võis käia ka sõnaline tekst, kuid see polnud alati tähtis. Sõnaline suhtlus käis peamiselt läbi palvete. Üheks suhtlemise viisiks oli ka kaitsevaimudest kujude valmistamine ja nendega kindlate rituaalide läbiviimine. Kaitsevaimud suhtlesid inimestega läbi helide, andes kolistamise ja hääliitsustega edasi teatavaid sõnumeid. Samuti võisid nad mõnikord ka füüsilisel kujul ilmuda ja inimestega kõneleda, seda eriti metsavaimude puhul. Suhtlemiseks on seega mitmeid erinevaid vorme, millest kõne on vaid üks. Suhelda saab helide kaudu, aga ka lihtsalt enda näitamise, mida näiteks majavaimud tegid, kui tahtsid millestki märku anda.

Kommunikatsioonile kaitsvaimudega saab läheneda peamiselt kahete pidi: kuidas kaitsvaimud ise on inimestega kontakti otsinud ning kuidas inimesed on kaitsvaimudega suhelnud. Loomulikult pole võimalik niisugust kommunikatsiooni vaadelda otseselt mõlema osapoole vaatepunktist, sest teadmised, kuidas kaitsvaimud inimestega suhelnud on, pärinevad samuti inimestelt, teisiti poleks see võimalik. Samas on teada, et mõnikord võtsid vaimud ise inimestega ühendust, et siis millestki märku anda või metsa- ja veevaimude puhul ka karistada eksijaid. Inimesed aga pidid kaitsvaimudega pidevalt suhtlema, et neilt abi loota, neid ei tohtinud kunagi unustada. Kõige levinumaks kaitsvaimudega suhtlemise ja austamise vormiks on olnud ilmselt ohverdamine, mida praktiseeriti ka antiigiusundites. Siiski polnud see ainus võimalik variant vaimuriigi olenditega kontakti loomiseks.

Eesti rahvausundis esineb kaitsvaimu mõiste sageli sünonüümselt mõistega „haldjas“, mistõttu kasutatakse ka siinses töös neid mõisteid paralleelselt. Üldisele rahvausundi sissevaatele ja lühikesele analüüsile järgneb peatükk, milles selgitatakse kaitsvaimu ning haldja mõistete päritolu ja tähendust. Üldise tausta loomiseks võrreldakse Eesti rahvausundi kaitsvaimude käsitlust antiikmütoloogia kaitsvaimudega.

Eesti rahvausundi puhul on võimalik täheldada mitmeid erinevaid haldjaid või kaitsvaimu, keda on võimalik suurematesse kategooriatesse liigitada. Siinses töös on tehtud viierühmaline jaotus, milles on käsitletud vastavaid haldjaid ning püütud aru saada, kuidas nendega suheldi. Esimene rühm, millest töös juttu, on inimeste kaitsvaimud, mis ilmselt on ka esimene teema, mis märksõnaga „kaitsvaim“ mõttesse tuleb, sest asusid nad inimestele kõige lähemal. Teise rühmana on märgitud majahaldjad, kes samuti uskumuste kohaselt elasid ja tegutsesid inimeste läheduses ehk majades ja nende ümbruses. Inimeste kaitsvaimud ja majahaldjad otsisid inimestega kontakti peamiselt siis, kui neil oli vaja inimesi millegi eest hoiatada. Inimesed ise püüdsid neid aga pidevalt meeles pidada, eriti majahaldjat, kellele ohverdati iga päev natukene. Kolmandaks liigiks on metsa kaitsvaimud, kes jäid inimeste tuttavast territooriumist väljapoole, kuid polnud siiski vähemolulised, sest eriti vanemal ajal olid inimesed metsaga tugevalt seotud. Mets oli nii toidu kui ka muu vajaliku allikas, samas võõras ja hirmutav paik. Neljanda kategooriana on toodud veekogude kaitsvaimud, kes olid olulisemad rohkem rannarahva ning suuremate jõgede ja järvede kõrval elavate inimeste jaoks. Sarnaselt metsaga oli ka meri, jõgi või järv toidu andjaks, kuid siiski väljaspool tuttavat ala, seega oli uskumus veekogudes elutsevatesse teispoolset päritolu tegelastesse üsna loomulik. Metsa ja veekogude kaitsvaimud suhtlesid inimestega ilmselt rohkem kui kodusemad inimese- ja majahaldjad. Metsa ja veekogude kaitsvaimud kaitsesid vastava koha

asukaid ning kuna inimene, kes oli selliste kohtade jaoks võõras, seal siiski palju tegutses, tuli metsa- või veeasukaid kaitsta ka inimese eest. Hoiatuseks ja karistamiseks ilmutasid niisugused kaitsevaimud end ka välisel kujul, eriti metsahaldjas, kes võis teelt eksitada ja valesti käitujaid karistada. Metsa- ja veekoguhaldjate kohta võib öelda, et nad otsisid inimesega kontakti rohkemgi kui inimene seda ise tegi. Viimase jaotusena on toodud kaitsevaimud, kellele on konkreetne pärisnimi antud ning kellest ka kujusid valmistati, et siis neid kummardada. Eraldi on lühidalt käsitletud Tõnni, Metsikut ja Pekot. Kõigi nimetatud kaitsevaimude kujude valmistamisega käisid kaasas pidustused ja kindlaks määratud rituaalid, mis näitavad kuivõrd oluline oli kaitsevaimudega suhelda. Lisaks Tõnnile, Pekole ja Metsikule on alapeatükk tulehaldjast, kellel pole nii konkreetset nime, kuid keda on seostatud kindla pühakuga – ristiusust tuntud püha Laurentsiusega.

Siinse töö eesmärk on uurida, millised on kaitsevaimudega peetava kommunikatsiooni eripärad Eesti rahvausundis, kõrvutades võrdluse mõttes neid Antiik-Kreeka ja –Rooma usundiga. Töös on kasutatud deskriptiivset meetodit, et tuua välja pärimused kaitsevaimudest, kirjeldada nende välimust ning seda, kuidas neisse on suhtunud. Võrdleva meetodi abil on kõrvutatud neid Antiik-Kreeka ja –Rooma uskumustega. Lisaks on leiduvat infot analüüsitud.

2 ANTIK-KREEKA JA -ROOMA KAITSEVAIMUD

Antiikaja usundid olid üldiselt rahva- ja riigiusundid, sest nad seonduvad rahva või hõimu etnilise omapäraga, olles tihedalt seotud inimeste elukorraldusega. Erandiks olid vaid mõned hellenismiaja ja hilisantiigi usundid (ristiusk, müsteeriumiusundid, gnostitsism ja manilus), mille kogudused põhinesid ühtsel usutunnistusel ja millele oli omane teadlik usu levitamine. Üldiselt aga põhinesid antiikreligiooni kogudused etnilisel ühtekuuluvusel. (Antiigileksikon, 1985: 478)

Antiigiaegses Roomas esines väga laialt levinud uskumus inimeste isiklikesse kaitsevaimudesse, kes Rooma puhul olid teatavad soo elujõu esindajad. Sarnaselt Eestis tuntud pärimusele polnud neid üldiselt võimalik näha, vaid pigem tajuda. Nad olid inimesi soosivad ja heatahtlikud, kui neid õigesti austati, mis tähendas, et väga tähtsal kohal oli kaitsevaimudele ohverdamine. Mehe kaitsevaim oli tema *genius*, kes tekkis poisi sündides ja kadus tema surres. Naise kaitsja oli Juno, kes oli seotud naiselikkusega ja eelkõige tema rolliga emana. Sellest tulenevalt polnud ka vallalistel naistel Junot, ta tekkis naise abielludes. (Hjortsø, 2007: 25; Rüpke, 2011: 279) *Genius* oli algselt mehes peituv füüsilise ja vaimse jõu personifikatsioon, hiljem on teda hakatud käsitlema teatud liiki kaitsevaimuna. *Genius* võis esineda ka gruppidel ja rahvastel, enamasti kujutatakse teda küllusesarve ning ohvri anumaga. Samuti võis teatud piirkonnal olla oma kaitsevaim ehk *genius loci* („kohalik genius“). Tänapäeval kasutatakse mõistet „*genius loci*“ pigem ülekantud tähenduses, märkides sellega mingis kohas valitsevat vaimu ehk vaimset atmosfääri. *Geniuse* tähtsus tuleb välja näiteks vande andmises, kus vannet anti oma või kellegi võimsama, näiteks keisri, geniuse nimel. (Fink, 2000: 112) Igal naisel oli oma Juno, nagu meestel *genius*, kuid Juno oli ka tähtsaim Rooma jumalanna, vastates Kreeka Herale. Naised austasid teda kui abielu kaitsjat ning palusid temalt abi sünnitamisel. (Antiigileksikon, 1985: 221)

Inimese kaitsevaimude kõrval olid väga olulised ka kodu- ja varakaitsjad, keda Roomas tunti peamiselt laaride ja penaadide nime all. Ohvritalitustega austas laare enamasti perenaine kogu pere eest. Peamiselt toodi neile toiduohvreid, mida võidi kodukolde tulle visata. Laarid polnud aga vaid kodukaitsjad. Roomlaste jaoks olid väga olulised teed, mistõttu usuti, et laarid kaitsevad ka ristteid, kuhu neile siis altareid püstitati ja ohvreid toodi. (Rüpke, 2011: 78) Majas oli kindel koht laaride jaoks, mida võib võrrelda palvenišiga ja kus asusid ka pronksist

või terrakotast laaride kujud. Niisugust püha kohta nimetati *Lararium*'iks (Hjortsø, 2007: 124). Kaitsevaimude auks peeti ka pidustusi, neist tehti kujukesi, mida hoiti mõnes kapis ning kaunistati pühade ajal lilledega. Keiser Augustus pidas laare vägagi oluliseks ning laskis ristteedel paiknevatel altaritel austada ka keisri kaitsevaimu. (Antiigileksikon, 1985: 299)

Penaadid olid Rooma kodu ja vara kaitsejumalused, kelle kujutised paigutati kolde lähedale ning ka neile toodi iga päev toiduohvreid. Neist kõneldi alati mitmuses, enamasti esinesid nad paari kaupa. Nad olid tagavarade kaitsjad, kes elasid majas ning kaitsesid majapidamist. Penaadid olid nii üksikutel perekondadel kui ka kogu Rooma rahval. Kodus austati neid kodukolde ääres, mistõttu osalt samastati neid ka seal elavate laaridega. Usuti, et kangelane Aeneas tõi penaadid Troojast endaga kaasa. Avalikus kultuses ohverdati neile Vesta templis ehk riigi püha kolde juures. (Fink, 2000: 242; Antiigileksikon, 1985: 419)

Antiik-Kreekas, kus usuti paljude jumalate ja kangelaste olemasuolu, mahtusid sinna vahele veel *daimonid*, kelle määratlus on küllaltki lai. Nad olid jumalatest madalamad, kuid siiski väga võimsad üleloomulikud olendid. *Daimonid* peitusid asjades ja looduses, olles seeläbi nende olemuseks. Usuti, et ka inimesel on oma *daimon*, kes teda kogu elu saadab ja määrab tema saatuse. Seda võib kõrvutada Rooma *geniuse* või Junoga ning Eestis esineva inimese kaitsevaimuga, kes alati inimest saatis. *Daimonid* elasid ka looduses tegutsedes loodusvaimudena. (Hjortsø, 2003: 125-126) Loodusvaimudeks peeti aga ka nümfe, kes Kreeka mütoloogias olid noored neiud ja kes enamasti elasid kollektiivselt koos. Nad elasid puudes, allikates või koobastes, kus neid ka altari juures austamas käidi. Nümfid kaitsesid lisaks loodusobjektidele ka sündi ja imikuid. Nende auks peeti pidustusi ja viidi läbi ohvritalitusi. (Hjortsø, 2003: 129) Kreeklaste kaitsevaimuks oli *Agathos Daimon*, mida võib tõlkida kui heatahtlikku deemonit. Pärast õhtusöögi lõppemist valati lahjendamata veini põrnadale ohverduseks *Agathos Daimonile*. Majavaimu *Agathos Daimoni* puhul esineb huvitav sarnasus Eestis levinud uskumustega. Nimelt arvati, et ta võis esineda ka mao kujul. Eestis on samuti usutud majaussidesse kui maja kaitsevaimudesse. Antiik-Kreeka kodudes oli kõige püham koht kolle. See oli kodu keskel ja perekonna sümboliks. Kolde juures palvetati, vastsündinut kanti ümber kolde ja isegi linnaelanike loendamine käis kodukollete arvu järgi. (Nilsson, 1961: 30, 70, 73) Kreekas peeti jõgesid väga pühaks, arvati isegi, et keegi ei tohtinud jõge ületada ilma, et oleks lausunud palvesõnu ning käsi veega pesnud. Sellest tulenevalt usuti ka jõevaimudesse, keda kujutati tavaliselt pullina. (Nilsson, 1961: 10-11) Kreeka mütoloogia oli väga mitmekesine ning olulisimad olid erinevad jumalad, kes moodustasid hierhariaid ning valitsesid erinevate asjade üle. Seega võisid mõnikord ka

jumalad olla kaitsja funktsiooniga, mistõttu ei saa Kreeka puhul alati konkreetselt eristada teatud jumalate ja kaitsevaimude tegevuspiirkondi. (vt. Nilsson, 1961: 65-83)

2.1 EESTI JA ANTIIGI RAHVAUSUNDI KAITSEVAIMUDE SARNASUSTE TABEL

	Eesti rahvausund	Antiikrahvausund (Kreeka ja Rooma)
Inimese kaitsevaim	Igal inimesel oli oma kaitsevaim, kes tuli sündides kaasa ja saatis teda kõikjal. Kaitsevaim suhtles inimesega peamiselt unes. (Eisen M. J., 1995: 45-46)	Kreekas saatis inimest kogu elu tema <i>daimon</i> (<i>daimoneid</i> oli ka teisi liike), kes teda kaitses, aga määras ka ta saatuse ja võis õnnetusi ning surma tuua. Imikuid kaitsesid peamiselt nūmfid. (Hjortsø, 2003: 125-126; 129) Roomas oli mehel <i>genius</i> , kelle ta sai sündides kaasa. <i>Genius</i> oli seotud eelkõige paljunemisega. Naise kaitsevaim oli Juno, kes tuli abieluga, seotud eelkõige emadusega. (Hjortsø, 2007: 25)
Maja kaitsevaim	Maja kaitsevaimud kaitsesid kodu ja selle ümbrust, neile ohverdati toitu, sageli toanurka, nad võisid asuda ka tulekolde ümbruses. Majahaldjas näitas end, kui midagi halba tulemas oli ning lahkus enne õnnetust. (Eisen M. J., 1995: 47-48) Võisid esineda ka majaanussidena. (Paulson, 1997: 114)	<i>Agathos Daimon</i> oli ka igal majal, talle tuli ohverdada lahjendamata veini. Kodukolle oli tähtsaim koht, mille juures ka plavetati. Majavaimud võisid ilmuda ka mao kujul. (Nilsson, 1961: 30, 70, 73) Maja kaitsevaim oli mitu. Laarid kaitsesid perekonda ja nende omandit. (Hjortsø, 2007: 124-125) Penaadid olid samuti kodu ja vara kaitsjad, kellele igapäevaselt toiduohvreid toodi. (Fink, 2000: 242)
Koha kaitsevaim	Metsavaimud kaitsesid metsi ning sealseid loomi ja taimi. Näitasid end teiste vaimudega võrreldes enim. (Paulson, 1997: 55-60) Veekogudel ja kaladel olid oma kaitsevaimud. (Paulson, 1997: 71-73) Ka laevadel olid kaitsevaimud. (Hiemäe R. , 2012: 123)	Kreekas tunti jõevaimu. (Nilsson, 1961: 10-11) Rooma eri piirkondadel võisid olla oma kaitsevaimud <i>genius locid</i> (linnal, külal jne) (Fink, 2000: 112)

3 EESTI RAHVAUSUND

Eestile omast usundit, mis valitses enne ristiusu siinamaale jõudmist ja elas edasi ka kristlusega segunedes, peetakse tavaliselt animistlikuks. Animismi all mõistetakse konkreetse jumalakäsitluse puudumist ja arusaama, et kogu maailm on higestatud, erisugused hinged eksisteerivad selles maailmas koos (Eesti Entsüklopeedia, 2016). Eestlastele omast usundit on seega raske ajaliselt määratleda, sageli peetakse silmas aega enne ristiusu omaksvõttu, aga ka uskumusi, mis valitsesid siis, kui ristiusust oli saanud ametlik riigiusund. Animistliku rahvausundi lõppu on samuti keeruline määratleda. Mingil määral elavad sellised uskumused edasi veel tänapäevalgi, kuid ometi ei saa öelda, et praegusel ajal valitseks Eestis animistlik rahvausund. Selliste häguste piiride tõttu käsitletakse ka siinses töös Eesti rahvausundit üldiselt, andamata sellele kindlapiirilist ajalist määratlust.

Eesti rahvausundi, nagu ka enamike teiste rahvausundite puhul, tuleks selle põnevuse ja mitmekesisuse juures silmas pidada, et see kõik pole siiski pelgalt vanade eestlaste loodud ainulaadne süsteem. Uskumuste, nagu ka keelte ja muude kommete puhul on oluline osa laenudel. Kultuuride kokkupuutel vahetatakse kultuurilisi elemente ja võetakse üle teistelt. Samas ei saa ka naaberrahvaste uskumustes leiduvate samade või sarnaste elementide kohta alati öelda, et need oleks vaid nende pärand, mille siinsed inimesed on ka enda maailmapilti lisanud. Tuleks vaadata kaugemale, sest Eestis levinud ja ümbruskonna rahvastele omaseid uskumusi võib täheldada ka hoopis kaugemate kultuuride sees. Rahvaluuleteadlane Eisen nimetab selliseid rahvaluule-aineid „rahvusvaheliseks raudvaraks“. (Eisen M. J., 1995: 5) Sellest lähtuvalt on täiesti loomulik näha sarnasusi üksteisest küllaltki kaugete kultuuride uskumuste vahel, nagu seda on antiikne kõrgkultuur Kreekas ja Roomas ning talupoeglik kultuur Eestis.

Eestile, nagu enamikele rahvausunditele on omane usk erinevatesse üleloomulikesse olenditesse. Võib oletada, et üleloomulikke olendeid hakati kindlate riitustega austama, viies läbi ohvritaltusi, lugedes palveid ja tehes muudki, juba sellest ajast, kui usk niisugustesse olenditesse üldse tekkis. Kõrgemasse väesse, kindlatesse olenditesse või jumalasse uskumine on tõenäoliselt alati endaga kaasa toonud usutava austamise ja teenimise. (Paulson, 1997: 20)

Kõige algelisemates loodususundites on enamasti kõige tähtsamal kohal olnud loomad ja neis väljenduv üleloomulik kõrgeim vägi. Loomade olulisuse kõrval esinevad juba vanimates loodususundites, aga ka hilisemates rahvausundites, kujutelmad teisugustest üleloomulikest olenditest, eelkõige looduses valitsevatest vaimudest ja jumalustest, kellel on suur vägi loomade üle, mis tähendab, et nad mõjutavad otseselt jahisaaki. Usutakse, et looduses on igal paigal omad kollektiivsed kaitsevaimud-haldjad või individuaalsed isikunime all tuntud jumalused. Neid on kirjeldatud nii looma kui ka mingi salapärase väe või olemusena, millel ei ole kindlat materiaalset kuju. Lokaalsed kohahaldjad (*genii loci*) ja eri loomaliikide kaitsevaimud (*genii speciei*) võivad olla väga erineva väljanägemisega ning oma kuju vastavalt vajadusele muuta, numinoosne vägi ja pühadus jääb nende juures aga alati püsima, mislätbi on nad tugevalt religioosse, aga ka maagilise arusaama objektideks. (Paulson, 1997: 35)

Ristiusk võeti eestlaste seas vastu pikkamisi, uue usundi tõekspidamised põimiti oma juba kaugest ajast tuntud uskumustega ühte. Ristiusu kõrval elas tugevalt edasi hingeusk, eriti usk looduse hingedesse, kes arvati tegutsevat inimesi ümbritsevas maailmas ja hoolt kandvat selle eest, et maailm õigesti toimiks. Põhja-Eestis kutsuti niiguseid looduse hingestatud osi haldjateks, mis algselt märkis lihtsalt hoidjat ja kaitsjat, Lõuna-Eestis tunti selliseid olevusi sageli ka emade ja isade nime all. (Viires, 2015: 225) Enamiku eestlaste teadaolevatest uskumustest võibki liigitada ristiisu sugemetega rahvausundiks, sest ammu tekkinud rituaalid, uskumused ja kombed olid väga pikka aega eestlastele olulised, mis sest, et ametlik ristiusk neid ei tunnistanud. Samas arvasid pika aja vältel niinimetatud paganlike kombeid praktiseerivad eestlased ise end kristlate hulka, sest käisid ka kirikus ja pidasid oluliseks suurt osa kristlikust õpetusest.

Eestlased on enamiku oma ajaloost olnud talupojad, mida ilmestab hästi ka neile iseloomulik kultuur ja uskumused. Talupoegade jaoks olid kõige olulisemad maa ja taevas, mida võidi nimetada ka lihtsalt ilmaks. Need moodustasid suure maagilise terviku, mida väljendab hästi eestikeelne sõna „maailm“. Maa ja ilma korrapärane ning tugevalt muutuv loomus aastaegade lõikes andis alust arvata, et neis peitub mingi suurem vägi. Maa andis toitu, taevast paistis päike ja sadas vihma, et toit valmida saaks. Talupoeg tundis end sellisest suurest väest sõltuvat ja arvas, et seda esindasid erinevad vaimud ja jumalused. (Paulson, 1997: 82) Kogu maailma toimimine, looduse elurütm ja sellega kaasnevad nähtused olid sageli seletamatud. Seda, kuidas aastaajad vaheldusid ja mida enamasti endaga kaasa tõid, teati hästi, kuid raske oli mõista ootamatud ilmastikuolusid või nähtuseid. Põud või vastupidi

lakkamatu sadu oli talupoja jaoks kohutav ning mida halvemini miski läheb, seda enam püütakse sellele selgitust leida. Talupoeg, kes loodusteadustest midagi ei teadnud, otsis enda jaoks loogilisi seletusi. Üsna kerge on jõuda järeldusele, et eksisteerib midagi inimesest kõrgemat. Olles jõudnud arusaamale, et on mingi kõrgem vägi, siis oli ilmselt loomulik arvata, et see vägi tegutses millegi alusel ning inimene kui madalam pidi käituma sellele väele meelepäraselt. Seega võib oletada, et usuti nagu inimesed oleksid neid olendeid kuidagi pahandanud, et nad lasid halval sündida.

Eestlastel on olnud väga tugev side ka maaga, keda austati kui elavat kõrgemat väge, kellesse tuli aupaklikult suhtuda ja kellele ei tohtinud liiga teha. Sageli on nimetatud maad maa-emaks, maaga seotud jumalusi ja vaime on kutsutud maajumalaks, maa-vaimuks, maa-haldjaks. Haritud põllupinnases usuti elavat selle kaitsevaimud, kellele tuli austusavaldusi teha ja ohvriande tuua. (Paulson, 1997: 83)

Eestlaste rahvausus esineb hingeusu dualistlik olemus, mis tähendab, et eristatakse irdhinge ja ihu- ehk kehahinge, mida sageli kujutletakse mitmuses. Irdhing on inimene ise oma kehatus olekus, irdhing võib juba inimese eluajal kehast ajutiselt lahkuda, kui inimene magab, langeb minestusse või ka mitme füüsilise, aga eriti psüühilise haiguse korral. Niisugune hing saab siin- ja sealpoolses maailmas ringi liikuda. Rahvausundis on irdhinge kujutatud siiski mitte päris immateriaalsena, vaid pigem millegi peenikesena, õhulisena või hoopis varjuna. Irdhinge on vahel kujutatud ka inimese miniatuurse koopiana, samuti võib ta esineda looma kujul, hingelinnu, putuka või mõne muu enamasti väikese loomana. Irdhing on Looritsa loodud teaduslik termin, mida inimesed ise pole oma usu kohta kasutanud, rahvas on irdhinge nimetanud varjuks, kujukse, näoks ja lihtsalt hingeks või vaimuks. Irdhinge kui inimese teisiku kujutelmast on tekkinud usk inimese kaitsevaimu, kes teda kõikjal saadab ja kaitseb. Iruhinge puhul on usutud, et tegu on keha elustava elujõuga. (Paulson, 1997: 128-129)

4 MÕISTED „KAITSEVAIM“ JA „HALDJAS“

Eesti rahvausundis on mõisted „kaitsevaim“ ja „haldjas“ üldjuhul samastatud, mistõttu kasutatakse ka siinses töös neid mõisteid sünonüümidena. Haldja mõiste on siiski veidi laiem, märkides ka olendeid, kellel pole kaitsja funktsioone, nagu seda on kaitsevaimudel.

Kaitsevaimu mõiste tähistab olendit, kes kaitseb mingit teatud objekti või olendit või nende objektide ja olendite rühma. Seejuures ei pea kaitsevaimul olema alati ühesugune väline kuju, ta ei pea olema üldse füüsiliselt nähtav, vaid võib olla lihtsalt tajutav. Mõiste esimene pool „kaitse“ märgib selle olendi funktsiooni oma hoolealust kaitsta millegi või kellegi eest, erinevatel kaitsevaimudel võivad selleks olla isemoodi võtted. Sõna teine pool „vaim“ märgib sellise olendi teistpoolset päritolu, tegu pole inimese ega looma või linnuga, vaid vaimude maailma kuuluva tegelasega. Niisiis võib vaimu all mõista vaid hingest koosnevat olendit, kuid mõnikord võib olla tal ka väline nähtav kuju. Kuna vaim märgib tihti ka eluhingsust, nagu eelnevalt öeldud, siis peab ka kaitsevaime pidama igaljuhul elusolenditeks.

Sõna „vaim“ ise on väga mitmetähenduslik, see tähistab eluhingsust, on tähendanud lihtsalt elujõudu, samas ka varihinge ehk mingisugust viirastust või nägemust, hiljem on vaimu mõiste hakanud konkreetsemalt mõistust tähendama. See ei tähenda aga ainult kehaga seotud hinge, vaid ka kehatut olendit, kes koosnebki ainult hingest. (Loorits, 1990: 49-51)

Eesti rahvausundis on väga tähtsal kohal haldjakultus. Loodust on peetud hingestatuks, mis on täis elu ja mida omakorda juhivad ning kaitsevad haldjad. Eesti rahvakultuuri leksikon defineerib haldjat järgmiselt: „Loodusobjekti, -nähtuse, ehitise vm. kaitsevaim; pärineb usust looduhingede olemasolusest“. (Viires, 2007: 29) Haldja nimele on mitmeid variatsioone, nagu näiteks „haldijas“, „haldjas“, „hallijas“, „halljas“, „halijas“, „haljas“, „haldja“, „halgijas“, „halgjas“ ja „helkjas“. Eestis tuntud „haldjas“ sulandub ühte Soome *haltijaga* tähendades kaitsevaimu (*tutor, genius tutelar*). Mõiste „haldjas“ võib olla tuletatud sõnast *hallitsemaan*, mis tähendab varitsema või varjama. Eisen peab „haldjat“ gooti laenuks tüvest *haldan*, mis saksa keeles on *halten*. Sõna „vaim“ on aga soome sugulasrahvaste mõiste, vaimu mõistet kasutatakse rohkem lääne ja lõuna pool, mujal on levinum „haldjas“. M. J. Eisen nimetab Virut ja Harjut lausa haldjate kodumaaks, pidades silmas mõiste eriti tugevat esinemist nimetatud piirkondades. (Eisen M. J., 1995: 44) Samas hakkas haldja mõiste rahvaluules rohkem esinema alles 19. sajandi keskpaigast, mida Aino Laagus peab seotuks soome

laenudega, millele tema arvates andis mõjutusi kindlasti ka Kristjan Jaak Petersoni tõlgitud „Mythologia Fennica“, kus kasutatakse haldja (*haltia*) mõistet. (Laagus: 98-99) Peterson kasutab antud mõistet siiski väga minimaalselt, väikese alajaotusena metsa- ja mäevaimude peatükis. (Ganander, 1821: 80, 90-91) „Eesti esiajaloo“ autorid aga paigutavad haldjatekultuse leviku juba nooremasse rauaaega ning peavad seda Põhja-Germaani päritolu kultuseks (Jaanits, Laul, Lõugas, & Evald, 1982: 414). Seega on raske öelda, millal haldja mõiste ise kasutusele tuli, võib aga arvata, et uskumus olenditesse, keda haldjateks või vaimudeks võib nimetada, on eestlaste teadvuses olnud juba väga ammu ajast. Etümoloogiasõnaraamat annab haldja definitsiooniks „looduses, elamus vm valitsev kujutletav üleloomulik olend“. Selle järgi võib tegu olla algskandinaavia sõnaga, mis vanarootsi keeles võis olla „*hælde*“, liitsõnas „*samhælde*“ tähendades ühendust. Soome keelne *haltija* tähendas omanikku, valdajat, haldjat, kaitsevaimu, aga ka päkapikku. Karjala *haltie* tähendused on samad, mis soome keeleski, kuid puudub päkapiku mõiste. Isuri *haltias* tähendas haldjat ja kummitust. Kui tegu oleks skandinaavia laenuga, siis oleks sõna tähendus nii eesti kui ka teistes läänemeresoome keeltes muutunud. (Eesti etümoloogiasõnaraamat, 2016)

Haldjate tekkimist seletatakse rahvapärimeses peamiselt kahel viisil, millest üks on segunenud ristiusu arusaamadega, teine aga pärineb vanemast, ristiusueelsest ajast. Ristiusu sugemetega pärimuse järgi hakkasid inglid Jumalale vastu, misjärel peaingel Miikael viskas vastuhakkajad taevast välja, kurjad põrgusse ja teised maa peale. Maa peal tekkisid allavisatud inglitest vaimud ja haldjad, mõned parema, mõned halvema iseloomuga. See on otsene laen kristlikust pärimusest, sisaldades ka ristiusu ühe peingli, Miikaeli kuju. Teise pärimuse järgi on haldjad tekkinud surnutest. Eisen esitab uskumuse, et enne kui hakati kalmeid kasutama, maeti surnu sinna, kus hing kehast lahkus, hing jäi siis sinna samasse ning kogu ümbrus muutus hinge asukohaks, loodus elustus ja hingest sai haldjas. Suremiskohtade järgi liigitati haldjaid kolme pearühma: asukoha-, vee- ja metsahaldjateks. (Eisen M. J., 1995: 44) Uskumust, et hing jäi suremiskohta paigale on aga raske tõestada, arheoloogilised väljakaevamised näitavad pigem vastupidist. Surnutele pandi kaasa hauapanuseid, mida arvati neil teispoosuses vaja minevat, mistõttu pidi usutama, et pärast surma elavad hinged edasi. Kartes kodukäimist, võeti tarvidusele võtteid, mis seda takistasid, mis viitab jällegi arusaamale, et hing ei jää ühte kohta püsima. (Laagus: 104; Selirand, 1974: 86)

Haldja mõiste iseenesest on neutraalne, kõik haldjad ei ole head või kurjad, vaid jagunevad mõlemaks, peamiselt siiski headeks, mõned jäävadki inimese jaoks neutraalseks. Haldjad, kes

inimese jaoks tunduvad pigem kurjad, ei pruugi samuti oma loomult halvad olla, nad lihtsalt kaitsevad oma mingit kindlat objekti ja kui inimene muutub nende kaitstava jaoks ohtlikuks, käituvad nad ka inimesega vastavalt. Matthias Johann Eisen on öelnud haldjate loomuse kohta: „Pahad püüavad inimestele alati kurja teha, paremad ei puutu seni inimest, kuni see neid kuidagi ei pahanda. Kahjutegemise ärahoidmiseks peab inimene neid ohvritega lepitama. Häädele vaimudele nagu Murueide tütardele, ei ohverdatud, sest nende poolt kurja ei kardetud“ (Eisen M. J., 1995: 44). Haldjate käitumine oli tugevalt seotud inimeste endiga, sellega, kuidas nad loodusesse ja erinevatesse haldjate kaitsealustesse suhtusid. Leidus mõningaid haldjaid, kes soovisid tõepoolest halba teha, kuid sellisel juhul tuli osata nad ära tunda ja vastavad abinõud tarvitusele võtta. Üheks niisuguseks olendiks, kellel usuti kuri loomus olevat, peeti näkki. Näkk elutses veekogudes, ta võis olla nii mees kui ka naine, aga enamasti kujutatati näkki ette siiski kauni noore naisena, kes meelitas inimesi veekogu äärde ja nad siis endaga vette tõmbas, kust nad enam välja ei pääsenud. Näkid ise olid samuti uppunud inimestest tekkinud, mis on kinnituseks üldisemale kujutlusele, et haldjad kajastavad surnud inimeste hingede uusi kujusid. (Eisen, 2002)

Paulson rõhutab, et religiooni ja uskumusi, eriti loodususundite puhul, ei saa vaadelda eraldi, arvestamata üldist kultuurilist tausta ja elukeskkonda. Tuleb arvesse võtta ka vastava rahva majanduslik-materiaalset, sotsiaalset ja vaimset kultuurielu. Eesti aladel oli valdavaks, nagu enamikus Euroopas, aga ka teistes maailmajagudes, korilaste ja kalur-küttide ühiskond, kus keskenduti toiduks kõlbulike taimede, eriti aga jahi- ja kalasaagi leidmisele. Sellest sõltuvalt on hakatud uskuma ka üleloomulikesse jõududesse, kes valitsevad metsas ja vetes ning kellega tuli lepitust leida. Loogilise järelalusena hakati uskuma, et loomadel ja taimedel on oma kaitsevaimud, sest loomadel usuti olevat hing. Kalur-küttide religioone võib seega iseloomustada kui loomakujulist ja loomade ümber keskenduvat usku, milles kõrgeim vägi saab nähtavaks loomariigis. Loomakujuliste jumaluste kõrval esinevad juba algelisemate loodususundite juures kujutelmad teistsugustest üleloomulikest olenditest, eriti looduses valitsevatest vaimudest, kes omavad suurt väge ja võimu ka loomade üle. (Paulson, 1997: 31-35)

Usuti, et igal loodusobjektil on oma kaitsevaim, looja või haldjas, vahel arvati, et kaitsevaim on ka inimese loodud asjadel. See loojast haldjas võis oma soovi järgi vabalt liikuda ja enesele teatava kuju võtta, tema väline kuju ei defineerinud seda, kes ta oli. Haldja elupaiga hävides võis ta endale varsti uue leida. Oma nime said haldjad enamasti selle järgi, kus nad asusid, nii olidki inimese-, maja-, kiriku-, õue-, metsa-, rahaaugu-, maa-, vee-, laeva-, tuule-,

mäe-, kivi-, udu- ja paljude muude asjade ning nähtuste haldjad. (Eisen, 1995: 44) Kasutades Ivar Paulsoni mõisteid võib ka haldjad või vaimud kõige üldisemalt jagada välisringi ja koduringi vaimudeks. Koduringi moodustasid kultuurmaad ehk inimese poolt haritud põllud, heina- ja karjamaad, kitsamas mõttes oli koduring aga talu koos kõrvalhoonetega ning taluõega. Välisring seevastu oli kõik, mis jäi koduringist väljapoole, mis oli võõras ja salapärane ehk peamiselt olid nendeks aladeks mets ja veekogud. (Paulson, 1997: 103) Koduringi haldjad olid sellisel juhul inimese kaitsevaimud ja majahaldjad, kes tegutsesid koduringis, olid inimese lähedal ja nendega puututi igapäevaselt kokku. Välisringi jäid metsas ja veekogudes tegutsevad vaimud, kellega võis kohtuda ja suhelda koduringist väljaspool, kui mindi jahile, marju-seeni korjama, kala püüdma või mingil muul põhjusel oma tuttavalt kodualalt välja. Siinses töös välja toodud kaitsjad Tõnn, Metsik ja Peko, kellest konkreetseid kujusid valmistatati, jäid samuti üldjuhul koduringi, kuid mõningal määral võis nende tegevus jääda ka sellest väljapoole. Näiteks Tõnn oli küll kodukaitsja, kuid tema läbi loodeti ka kalaõnne, mis tähendas koduringist väljapoole jäävat piirkonda, aga ka kari, keda Tõnn kaitsma pidi, viidi suvisel ajal metsakarjamaadele. Metsiku puhul oli samuti tegemist vilja- ja karjakaitsjaga, kuid rituaal nägi ette, et Metsik tuli justnimelt koduringist välja viia. Ka Peko pidi kaitsma vilja ja karja, mis asusid kahe ringi piirimail. Eestlastele, nagu enamikele sarnase kultuuriga rahvastele, oli oluline piir oma ja võõra vahel, kodu koos selles paiknevate tuttavate ja omade asjadega oli selgelt eristatav võõrast väljaspoole jäävast.

5 SUHTLEMINE ERI LIIKI KAITSEVAIMUDEGA

Kaitsevaime on võimalik jaotada erinevatesse liikidesse, siinses töös on tehtud viiene jaotus. Teateid kaitsevaimudest leidub Eesti rahvapärismuses küllaltki palju, suures osas on need sarnased, mis tähendab, et on võimalik saada ettekujutus kindlat liiki kaitsevaimudest. Siiski on ka mitmeid erisusi, mis ilmselt tulenevad vähesest kokkupuutest kaugemate inimeste vahel ning sellest, et suuline pärimus ongi muutlik. Andes edasi teadmisi põlvest-põlve, need paratamatult veidi muutuvad. Samuti on uskumused natukene erinevad ka eri piirkondades, sest läbikäimine kaugemate inimestega oli vanemal ajal harvem ja aeganõudvam. Erinevused pisiasjades polegi aga kõige olulisemad, üldiselt on siiski võimalik saada ettekujutus, mida usuti ja kuidas erinevatesse üleloomulikesse olenditesse suhtuti.

Siinses töös püütakse aru saada, kuidas toimus kommunikatsioon vaimude ja inimeste vahel. Kaitsevaimud olid niivõrd olulised tegelased, et ei piisanud vaid teadmisest, et nad eksisteerivad, nendega suheldi aktiivselt. Ühest küljest otsisid kaitsevaimud ise inimestega kontakti, kas siis täiesti omaalgatuslikult või reageeringuna millelegi, mida inimesed tegid. Teisalt püüdsid ka inimesed ise kaitsjatega suhelda. See oli vajalik ennekõike enda ja oma vara ning hea käekäigu soosimiseks. Üheks väga tähtsaks ja levinud suhtlemise vormiks olid ohverdamised. Ohverdamine on laialt levinud praktika, mida ei kasutatud vaid Eestis, vaid ilmselt kogu maailmas, lootes selle abil midagi saada või hetkeline hea elu säilitada. Ohverdamise osas on võimalik leida mitmeid sarnasusi Antiik-Kreeka ja –Rooma ning Eesti praktikate vahel. Väga levinud praktika, mida kasutati nii Eestis kui ka antiikmaailmas, oli toiduohver näiteks majavaimule, mille enamasti perenaine toitu valmistades toanurka viskas.

Eisen ütleb ohverdamise kohta, et see avaldas oma nõrkust ja jõuetust kõrgema väe ees ning et ohverdamine on niisama vana kui usk. Eestlased ise nimetasid oma ohvreid enamasti andideks, joogiohvit ka kahjaks. Oma funktsiooni järgi jaotusid ohvrid peamiselt kaheks: palveohvriteks, millega sooviti kõrgemalt olevuselt abi saada ning tänuohvriteks, millega avaldati tänu täide läinud soovide eest. Lisaks toodi ka lepitusohvreid, kui oli vaja mõnda süütegu lunastada. Enamasti toodi ikkagi palve- ja lepitusohvreid, tänu avaldati tunduvalt harvem. (Eisen, 1996: 7)

Üksikud inimesed ise võisid ohverdada ükskõik mis ajal, kuid enamasti eelistati pimedat aega. Üldiselt sobis ohverdamiseks iga nädalapäev, kuid võimaluse korral tehti seda pigem neljapäeviti. Tänuohvri korral ei pööratud nädalapäevale suurt tähelepanu, kuid palveohvri puhul püüti see sättida neljapäeva või mõne tähtpäeva peale. Suurema rahvahulga ühised ohverdamised viidi läbi alati neljapäeva õhtul või mõnel tähtpäeval. Eriti tähtsateks pühadeks, millal ohverdada, peeti jõule, jüripäeva, jaanipäeva ja mihklipäeva. Jõulude nimetus pärineb juba nn paganluse aegadest, teised tähtpäevad on oma nimetused saanud ristiusu kaudu ning pole teada, kuidas neid varem nimetati. (Eisen, 1996: 143)

Väga konkreetselt uurida, kuidas vanemal ajal kaitsevaimudega suheldi, on loomulikult üsna keeruline, sest teada on võimalik vaid seda, mis on pärimustes säilinud. Eesti rahvausundit kajastavaid mälestusi ja juhtumeid on kirja pandud üsnagi palju, kuid siiski tuleb meeles pidada, et suurem osa neid on üles märgitud palju hiljem, kui sellised uskumused ja tavad valdvals olid. Samuti on uskumused aja jooksul veidi muutunud ning ei saa kindlalt väita, et see, mida inimesed on pärimuste kogujatele rääkinud, on ka see, mida nad ise uskusid. Paljud lood on jutustatud kaudses kõneviisis vihjates, et jutustaja ise pole seda näinud või kogenud, aga on sellest kuulnud. Siiski tuleb neist pärimustest, mis on säilinud ja üles kirjutatud nii mõndagi välja ka selles osas, kuidas vaimolenditega on kommunikeerutud.

5.1 INIMESTE KAITSEVAIMUD

Üks leivinumaid kaitsevaimu liike on olnud inimese kaitsevaim, seostub see ju otseselt inimese endaga. Kaitsevaim, kes käib inimesega kaasas, jälgib ta tegemisi ja püüab säästa halvast, on laiemalt levinud kujutus, seda ilmselt tema lohutava ja lootust andva rolli tõttu. Maailmas, kus nii palju on juhuslikku ja ohtliku, on uskumus kaitsvasse jõusse loomulik, isikustades on teda veelgi lihtsam ette kujutada ja määratelda. Uskumust kaitsevaimudesse võib pidada peaaegu võrdväärseks religiooni rolliga üldse, soovetakse uskuda, et maailmas on midagi suuremat ja võimsamat kui inimene, kellel on võim ka inimese saatuse üle. Kaitsevaimu võib pidada üheks jumala vormiks, ka polüteistlikes usundites on jumalaid palju, nende funktsioonid on erinevad ja nende soosingu ning kaitse saamiseks tuleb neile ohverdada. Sama kehtib ka kaitsevaimude puhul, keda on väga erinevat liiki ja kes nõuavad ohvereid ja õiget käitumist.

Arvati, et igal inimesel on oma haldjas, kes tuleb lapse juurde kohe pärast sündimist. Haldja tulekuga kaasnesid aga ohud. Usuti, et Vanapagan püüab enne haldja kohale jõudmist vastsündinu oma lapse vastu ära vahetada. Selle ärahoidmiseks tuli last kolm päeva pärast sündimist kogu aeg valvata, ka öösel ei tohtinud tuld kustutada. Levinud on arusaam, et haldjas pärandatakse suguvõsas edasi, kui keegi sureb, läheb tema haldjas suguvõsas sündivale lapsele. Tavaliselt saab surnud vanaisa haldjas tema pojapoja omaks, mistõttu annab mees enamasti oma esimesele pojale oma isa ehk lapse vanaisa nime. Sama loogika kehtib naisliini pidi, kus vanaema nimi ja haldjas saavad tütretütre omaks. (Eisen, 1995: 45)

Soome-ugri rahvaste, sealhulgas eestlaste seas oli kunagi esivanemate austamine väga tähtsal kohal, nagu see on mitmes teiseski kultuuris. Surnute ja elavate vahel toimus tihe kommunikatsioon, mida parem läbisaamine surnutega oli, seda paremini usuti minevat ka elavate toimetused. Arvati, et surnutest saavad elavate omaste kaitsevaimud. Usuti, et hinged elavad pärast surma edasi samal viisil nagu nad olid elanud maises elus, mistõttu oli oluline panna hauda kaasa vajalikud tööriistad ning riietada surnu võimalikult hästi. Surnute austamisega käis kaasas mitmeid rituaale, sealjuures vaikuse nõue surnu kodusviibimise ajal nii füüsiliselt vahetult pärast surma kui ka iga-aastaselt hingedeajal hingena. Matuste juurde käisid peied, mis tähendas haua peal söömist-joomist, hingedeajal tuli aga surnud hingedele kodus laud katta. (Eisen, 1995: 25-30) Suhtlemist surnud esivanematega saab seega teatud mõttes pidada suhtlemiseks kaitsevaimudega. Kui toetuda uskumusele, et esivanemate hinged muutusid elavate kaitsevaimudeks, siis hägustub piir surnute ja kaitsevaimude austamise vahel. Tõsi, austati kõiki surnuid, kuid kaitsvaks jõuks muutus vaid vanaisa või vanaema hing. Teisalt mõne uskumuse järgi ei olnud üldsegi esivanemate hing see, kes inimest kaitsjana saatis, vaid selle esivanema kaitsevaim, kes oli hoopis omaette seisev olend. Suuremalt osalt siiski usuti surnud esivanema ja elava kaitsevaimu seosesse, oli see siis hinge või kaitsevaimu kui olendi kujul, mis tähendas, et surnute austamine tõi igal juhul kasu ka elavate heale käekäigule.

Haldjas saatis alati oma inimest. Kui inimene teele läks, siis rändas ka haldjas temaga kaasa. Arvatakse, et mõnikord jõudis haldjas enne inimest koju ning andis kolistamise ja häälitsemisega märku oma peremehe või -naise peatsest saabumisest. Juhul kui inimesega kodust eemal olles midagi juhtus, ta jäi haigeks või teda tabas mõni muu õnnetus, siis tuli haldjas koju omastele sellest märku andma. (Eisen, 1995: 45). Inimese haldjal oli sellisel juhul omaste jaoks saadiku roll, ta ei olnud lihtsalt keegi hea olevus, kes inimese õnne kindlustas ja tema ebaõnnestumiste eest vastutas, vaid tema tegutsemist pidid märkama ka

teised. Inimese haldjas otsis inimesega ise kontakti, kui see vajalik oli. Ta ei olnud pelgalt passiivne info vastuvõtja, kui inimene midagi palus, vaid suhtles ka ise nii oma kaitsealuse kui ka tema lähedastega. Pole täpselt teada, kuidas haldjas omastele märku andis, kui tema inimesega midagi juhtunud oli, kuid võib arvata, et suurt rolli mängis selles osas inimeste enda vaist. Kui keegi kodustest oli juba mõnda aega ära olnud, siis enamasti teati, millal ta umbes tagasi peaks saabuma, kui teda aga oodatud ajaks koju ei ilmunud, oli lihtne hakata halba aimama. Seega seletamatud helid kodutares, mõne sööginõu iseeneslik kukkumine, krabin toanurgas või muu kummaline hääld andis kindlasti mõtlemisainet, et ehk on tegu haldjaga, kes tahab kodustele midagi öelda. Aeg-ajalt on inimeste vaist selliste asjade osas väga tugev, mistõttu võidi kuulda seda, mida sooviti või kardeti kuulda. Niisama öelda, et ehk on äraolijaga midagi juhtunud, oli tühi oletus, kuid kui oli kuulda ja tunda, et selle inimese haldjas püüdis õnnetusest märku anda, siis oli oletusest saanud teadmine. Võib arvata, et vanema aja eestlaste jaoks olid sellised märgid, nagu seda on ka haldja häälitsemine ja kolistamine, peaaegu et samaväärsed kindla teadmisega. Haldjaid ei peetud lihtsalt luuludeks või kellekski, keda võis tänada, kui hästi läks või süüdistada, kui elu kehvem oli, vaid teda peeti täiesti mõistuslikuks olendiks, kellel oli inimese üle võim. Haldjad ei olnud kurjad ega ohtlikud, kuid siiski tuli pingutada, et nendega häid suhteid hoida ja et nad inimest kaitseksid, kunagi ei võinud unustada niisuguste olendite olemasolu.

Mõnda inimese haldjat peeti eriti elavaks, vägevaks ja tegevaks. Usuti, et kui inimene magama jäi, lahkus selline haldjas tema juurest ja läks kaugele rändama. Tavaliselt võttis vaim sel juhul kärbse, parmu, liblika või muu väikse tiivulise kuju. Ta võis võtta ka mõne suurema looma kuju, sealhulgas muutuda hundiks või karuks. Levinud oli arusaam, et inimese haldjas lahkus nõiast, kui nõid soovib midagi vaimuderiigist teada saada, aga samas ei pruukinud see inimene, kelle juurest vaim ööseks lahkus, üldse nõid ollagi. Mõnikord võis haldjas liikuda nähtaval viisil inimese kõrval varjuna, ka siis kui päike ei paistnud või oli hoopis öö. Varjuna ilmuvat haldjat nimetati varjumeheks, kes oli muidu inimese sarnane, kuid tal puudus füüsiline keha ning ta ei rääkinud, kui temaga kõneldi. Üldiselt ei saanud teda sundida enda juurest lahkuma, vahel võis see siiski piitsa abil õnnestuda. (Eisen, 1995: 46)

Inimese haldjas suhtles oma kaitsealusega enamasti unes, talle juhatusi ja õpetusi andes. Haldjas võis unes ka rahaaugu kätte juhatada, kuid tavaline inimene ei mõistnud sageli haldja keerulisi õpetusi, neid peeti enamasti tühisteks, mistõttu jäädi nii mõnestki heast asjast ilma. Vahel võis unes ilmuda ka kellegi surnu haldjas. (Eisen, 1995: 46)

Uskumus kaitsevaimudesse pole ka tänapäeval kadunud, kuid see on suuresti segunenud populaarkultuuriga, mistõttu ei saa tänapäevaseid usukumusi käsitleda puhta jätkuna rahvausundist. Tänapäeval populaarne näid Aleksander Heintalu ehk Vigala Sass uskus kaitsehingede väesse, arvates, et mida rohkem on inimesel kaitsehingi, seda väekam ta on. Ta kasutab nimetust „kaitsehinged“ kõrvuti kaitsehaldjate mõistega. Heintalu eristab välishingi ja sisehingi. Välishinged on hinged, keda peab teadja või näid kutsuma, et oma vaimsetel rännakutel neilt abi ja kaitset saada, kusjuures neid ei tohi olla rohkem, kui kuus, et kutsujaga koos oleks seitse. Sisehingi nimetab ta seotuks elusainega, välishingi aga välisobjektide, loodusnähtuste ja nende alluvussuhtega. Heintalu õpetuses on alles ka vana uskumus, et kaitsevaimuks võib olla esivanem, sellisel juhul on tegemist sisehingega, kes peaks olema mõni kuulus esivanem. Ta peab kaitsehinge sünniga kaasa antuks, nimetades seda sidemeks Emade Emaga ehk loojaga. Ta märgib, et ka kurjategijatel on oma kaitsehing, kes kurja tehes kuskile ei kao, kuid ei astu oma kaitsealuse eest välja, kui ta oma tegude eest kurja vastu saab. (Heintalu, 2007: 134) Tänapäeval on uskumused kaitsevaimudesse kindlasti olemas, kuid nagu öeldud, ei saa neid käsitleda lihtsalt rahvausundi järkuna, mistõttu vajaks selle käsitus eraldi uurimust, seega siinses töös sellele rohkem tähelepanu ei pöörata, kuid on hea meeles pidada, et vanarahva uskumused ei ole tegelikult kuhugile kadunud.

Teispoolusest pärit või üleloomulikud, mittemaised olendid võisid inimesele kahju teha mitmeti. Leidus palju kurje vaime ja end kellekski teiseks maskeerinud Vanapagan, kes soovisid inimesele halba teha, mistõttu tuli kasutada neid eelmale peletavat tõrje- ja kaitsemaagiat. Ometi polnud kurja soovija või potentsiaalse kahju tekitaja alati kergelt äratuntav või siis ei soovitud teda minema peletada, kas siis uudishimust või tema veetlusest lummatuna. Rahvapärimeses leidub jutte üleloomulike või teispooluse elanike ja inimeste armusuhetest, kuid neid on alati ohtlikeks ja tabulisteks peetud. Eesti rahvajuttudes, aga ka laiemalt Euroopa rahvajuttudes üldse leidub motiiv, mille järgi kaunisse vaimolendisse armunud mees kaotab mõistuse, sureb või ei suudagi enam kunagi rahu leida. Sellised suhted olid tavaliselt lühiajalised, teispoolusest pärit või üleloomulik olend pöördus ikkagi tagasi sinna, kust ta tuli. Vaimolendid on liiga teistsugused, et neil võiks inimestega mingid armusuhed olla, nad võivad inimesi vaid eksitamas ja hullutamaks käia. Enamasti kirjeldatakse rahvajuttudes üleloomulikku naisolendit, kellesse mõni mees armub, naised peavad pigem kavalusega tõrjuma mõne üleloomuliku mehe kosimiskavatsusi, kes võib olla näiteks Vanapagan. Teispooluse elaniku ettearvamatus ja ohtlikkus tuleb välja ka sellest, et naistele

võisid kodukäijatena külla tulla nende endi surnud abikaasad, kes võisid üritada naist endaga hauda kaasa viia. (Hiiemäe R. , 2015: 85)

5.2 MAJA KAITSEVAIMUD

Usuti, et nagu igal inimesel on oma kaitsevaim, on selline kaitsja ka igal majal, kes pahadele inimestele ei ilmu, kuid headele inimestele teeb head ja kannab nende eest hoolt. Majahaldja puhul esines mitmeid nimeteisendeid nagu „koduhalldjas“, „taluhaldjas“, „hoonehalldjas“, „majavarjaja“, „majavaim“ või mõnikord isegi „majaperemees“. Esineb vihjeid sellele, et majahaldjas on tekkinud esimese peremehe hingest. Selline uskumus oli üleüldiselt levinud Soomes, kus arvati, et majahaldjas tekkis esimese peremehe või perenaise hingest, kes esimena oli majja tule üles teinud. Eesti kohta pole teada, kas esimese tule tegemine selles osas mingit rolli mängis. Eesti puhul on arvatud, et mõnes majas tegutsesid nii mees- kui ka naissoost haldjad korraga. Surnud peremehe hing elas majas haldjana edasi, olles ühtlasi maja valitseja, mistõttu uus elanik pidi enne sissekolimist majahaldjalt nõusoleku saama. Arvati, et kui majast mõnda heli kuulda oli, näiteks mõni ese maha kukkus, oli majahaldjas loa andnud, kui aga majas oli täielik vaikus, ei võinud sinna elama asuda. Majahaldjad asusid kõikides eluruumides, lisaks veel veskites, rehtedes ning isegi kirikutes. Selle uskumuse järgi aga ei selgu, kuidas on tekkinud need hoonehaldjad, kus keegi surnud pole. (Eisen, 1995: 47)

Majahaldjasse tuli väga lugupidavalt suhtuda, majja sisenedes tuli alati teretada, isegi kui kedagi kodus polnud, see tervitus oli suunatud majavaimule (Hiiemäe R. , 2012: 121). Majahaldja pahandamise korral oli oht, et haldjas majast lahkus, mis tähendas majale õnnetust, sest haldjal oli kombeks kätte maksta. Majahaldjas ei sallinud tülitsemist, söimamist ja üldse halba elu, mille tõttu ta ka lahkus. Selle järel tuli haldjaga lepitust leida, mida tehti enamasti ohverduste kaudu, ohverdati toitu ja valati jooki nurka maha. Majahaldjale pandi ohvriande ka muul ajal, et ta majale ja selle elanikele head teeks. Samuti tuli kindlasti pidustuste aegu majahaldjale nii toitu kui ka jooki anda, et tal hea tuju oleks. Ka õlletegemise ajal tuli mõni tilk nurka haldjatele valada. Mõni haldjas aga ei leppinud selle harva toidu ja joogiga, mis ta sai, vaid tuli sel ajal, kui pererahvas sõi, ahju tagant pisikeste puulusikatega välja ja sõi elanikele nähtamatuks jäädes koos nendega kausist leent. (Eisen, 1995: 48)

Sangaste kihelkonnast pärit pärimuse järgi jäeti jõuludel ja uusaastal kogu ööks toit lauale, et koduhaldjas ja surnud pereliikmete hinged sööma saaks tulla (Hiiemäe R. , 2012: 122).

Selline pärimus on tegelikult laialdasemalt levinud ja mingil määral elab veel praegugi edasi. Kui lauda ei jäätagi looka vaimude tarvis, siis rikkalik toidulaud, mida koristama ei kiirustata, käib ilmselt nii mõneski peres jõulude ja uusaastaöö juurde. Võib ju arvata, et lihtsalt peoõhtul ei hakata koristama, kui selle võib jätta järgmiseks päevaks, kuid oletatavasti vähemalt mõnel pool on selles ka mingi väike usuline motiiv sees.

Majahaldjas aimas õnnetust ette, seega tema lahkumine võis mõnikord ka hoiatuseks olla. Püha kihelkonnast on kirja pandud lugu, kus keegi vana inimene kuulnud öösel, et keegi tuli majast välja ja läks nuttes lähedalasuvasse mõisa. Kuulda oli teda olnud hästi, kuid näha polnud kedagi. Järgmisel ööl põles maja, kust kummaline hääl väljus, maani maha, mis tähendas, et mineja oli majavaim, kes lahkus, kui maja hävimas oli. (Hiimäe R. , 2012: 122-123) Majahaldjat peeti maja hingeks, kes alles majale elu andis. Maride pärimuse järgi armastab majahaldjas inimeste lähedust ja inimtühjast majast kolib ka haldjas välja. Eesti pärimusest ei selgu, kas majahaldas pärast inimeste lahkumist ka minema läks. (Eisen, 1995: 48) Samas võiks oletada, et majavaimud elasid ka tühjades majades, kui pidada silmas uskumust, et enne majja kolimist tuleb majahaldjalt selleks nõusolek saada. Selle järgi elas haldjas oma majas ja kaitses maja ning perekonda, kes seal parasjagu elas, kuid ei läinud perega kaasa, kui nad kuskile kolisid. Varasemal ajal koliti aga üsna harva, mitmed põlvkonnad elasid ühes talus, mistõttu polnud majavaimu perega ühes lahkumine ilmselt väga oluline teema. Teisalt aga usuti, et majavaim võis majast lahkuda, kui peres hästi läbi ei saadud või vaimu muul moel pahandati, seega ei saa majavaimu pidada ka ühe hoonega alatiseks seotuks. Pole teada, mis sai majavaimust siis, kui maja hävis, näiteks läbi tulekahju, kuid võib arvata, et vaim leidis endale uue elukoha. Vastasel korral poleks ta pidanud õnnetuse eel majast lahkumagi, kui ta oma kodust ilma jäädes nagunii hukka oleks saanud.

Majavaimu nimetus võis vahel olla ka koduhaldjas või taluhaldjas, mis viitab sellele, et konkreetse kaitsevaimu tegevusala oli suurem kui maja. Ta kaitses kogu talu ehk elumaja ümber asuvaid hooneid ja maad. Taas Paulsoni mõistet kasutades võis majahaldjas olla tegelikult kogu koduringi kaitsja, kes võis selles paigas asuda juba enne, kui hoonete ehitamisega alustati. Koduringi all mõistab Paulson laiemalt kogu inimese poolt haritud kultuurmaad koos taluga, kitsamalt talu ennast õue ja seal asuvate hoonetega. Algselt polnud vanades taludes eraldi lautasid, vaid loomad asusid inimesega ühe katuse all, mistõttu ei tuntud ka eraldi laudahaldjat või loomade kaitsjat, selle ülesande täitis samuti majavaim ehk laiemalt taluvaim, kes loomi kaitses ja hoidis. (Paulson, 1997: 103-106, 115)

Koduhaldja asupaigaks on peetud pühi paiku talumajas, nagu need olid lävepakk, kodukolle, ahjutagune, laepealne ja veel mõni. On usutud ka, et haldjas võis olla taluõuel ohvrikivil või mõnel pühal puul või ka erilises muust aiast eraldatud aianurgas. Mõnel pool Kagu-Eestis, eriti setude juures, on talumajas olnud majavaimule pühitsetud nn. püha pärnurk ehk tagumine nurk elutoas, kus rippusid ka ortodoksi kiriku pühapildid. (Paulson, 1997: 108-109) Kindel märk jällegi eestlaste usulisest mitmekesisusest, kus kirik ja kiriku poolt ebausuks tembeldatud kaitsevaimud esinesid talurahva seas kõrvuti, mõlemad olulised.

Leidub märkmeid, et igal peremehel oli ise kohal oma majavaimu ohvrikivi, kuhu viidi igast uuest viljasaagist ja toidust esimene osa ning ohvri viimatajätmine tähendas õnnetust (Hiimäe M. , 2013: 28-29). Kaitsevaimule viidud ohvriandideks võisid olla puder, leib, piim, või, õlu või mõni muu tavapärase toiduaine. Mõnikord toodi ka vereohvreid mõne väiksema looma näol, näiteks kukk või kana. Sageli on need ohvrid olnud esikohvrid, mis tähendab esimest osa saagist, tapetud loomast või saadud viljast ehk esimest tükki karja- või põllusaadustest. Ohvrid on olnud tänuavaldused saagi eest ning ühtlasi pidanud tagama ka edaspidise õnne. Selliste ohverdamiste puhul on aga sageli raske kindlaks määrata, kas need on ohvriks toodud just majavaimule või hoopis maa- ja ilmahaldjatele, surnud esivanematele või mõnele muule kõrgemale jõule, kelle soosingust olenes talurahva heaolu. (Paulson, 1997: 109)

Elumajas andis majavaim endast helide kaudu märku, ta võis hüüda või koputada või mõnda muud heli tekitada. Nii võis vaim hoiatada inimesi mõne saabuva õnnetuse eest, oli see siis haigus, surm, tulekahju või midagi muud. Hoiatust mõistes tuli inimestel tegutseda, tuua majavaimule ohvreid, et ta neid kaitseks või kasutada mõningaid tõrjenõidusi. Pahatihti aga ei saanudki midagi teha, tuli lihtsalt kaitsevaimu märguannet hoiatusena võtta ja saatusega leppida. (Paulson, 1997: 111) Siinkohal võib tekkida küsimus, et kui majavaim andis endast märku majas helide ja hääliksuste kaudu, aga sama tegi ka inimese kaitsevaim, siis kuidas neil vahet tehti. Kõige lihtsam oleks vist arvata, et sel puhul mängis olulist rolli taaskord inimese vaist. Kui kõik pereliikmed olid kodus, oli asi selgem, inimese kaitsevaimul polnud põhjust lärmi lüüa, seda pidi tegema majavaim, kuid kui keegi omastest oli kodust eemal, võis ju tekkida segadus, kumb kaitsevaimudest tähelepanu nõudis. Samas võib arvata, et selline küsimus tekib ainult meil, kes me ei ela sellises ühiskonnas ja uskumuste süsteemis. Nende inimeste jaoks, kelle arvates kaitsevaimud aktiivselt tegutsesid, võib-olla küsimust ei tekkinudki, nad lihtsalt teadsid. Majavaimu kolistamine pidi olema hoiatuseks mingi õnnetuse eest, mis tähendas, et tuli valvas olla ja välja selgitada, milles asi. Ka inimese kaitsja poolt

tekitatud helid olid märguandeks millegi halva kohta, mistõttu tuli säärast heli igal juhul hoiatusena tõlgendada ja seejärel otsustada, kumb kaitsevaimudest tõenäolisemalt võib elanike tähelepanu nõuda.

Majavaimu visuaalsest nägemisest on teateid väga vähe, enamasti teda kuuldakse ja tunnetatakse enda läheduses, kuid ei nähta, seega pole mingit kindlat kirjeldust majavaimu välimusest võimalik anda. Üldiselt kõiki rahvausu üleloomulikke olendeid pigem kuuldakse ja tajutakse mingi kõrgema väena kui nähtakse, kuid majavaimu puhul, kes elas inimestele kõige lähemal, tuleb see eriti tugevalt välja. (Paulson, 1997: 111-112) Kui majahaldjas end siiski harvadel kordadel näitas, siis vanamehe või –naise näol. Enamasti nähti teda, kui keegi majaanikest suri, mistõttu tema nägemine tekitas hirmu, sest arvati, et see kuulutab ette surma või õnnetust. Siiski ilmus majahaldjas ka selleks, et majarahva tähelepanu millelegi osutada, majahaldjas andis head nõu ja abi, kui seda tarvis oli. Kõige sagedamini nähti majahaldjat unes. (Eisen, 1995: 47)

Mingil määral on maja kaitsevaimud olnud ka loomakujulised, konkreetse looma sees elavad. Usutud on kodu- ehk majausside väesse, nirki kui majavaimu ja kilki või ritsikasse kui ahjutagusesse tulehaldjasse. Majausside kohta on arvatud, et nad imevad maa viha endasse ning aitavad ja kaitsevad nii talu kui ka selle peret. Usse on sel põhjusel koduski peetud, enamasti nastikuid, kes on inimesele ohutud ja keda on siis piimaga toidetud. Nastikul oli ilmselt seotus majavaimuga, kuna teda kutsuti majataadi ussiks. (Paulson, 1997: 114) Nissi kihelkonnast päri pärimuse järgi teatakse rääkida, et majausse peeti loomaõnne pärast. Räägitakse, et kord kui üks uss ära tapeti, siis kohe ka lehm laudas suri. Sellegi teadmise järgi käisid majaussid piima lakkumas. Väandra kihelkonnast on kirja pandud majausside kohta aga järgmine lugu:

Ennemuiste olnd igas peres oma majauss. See olnd ka loom ja toond perele õnne. Mini põle aga easti ussi sallind. Korra näind terve pere, et uss läind kodust ära. Vanaema üteld, et kolme päeva pärast põleb maja maha. Pererahvas vidand kõik kraami majast väl'lä ja läind teise kohta elama. Mini põle aga seda uskund ja jätnd oma varanduse majja. Ise jäänd ka sinna. Kolmandal ööl põlend maja maha. Mini pääsend veel suure vaevaga, aga tema kraam jäänd tulle.

*ERA II 140, 642/3 (11) < Väandra khk., Vana-Väandra v., Pärnjõe k. < Aluste k.
– Ernst Tammsoo < Juhan Riemann, 75 a. (1937). (Hiimäe M. , 2013: 33)*

See lugu näitab jällegi, kui oluliseks peeti märke, mida kaitsevaimud andsid. Tegu polnud lihtsalt uskumustega, vaid nende järgi ka tegutseti. Kodust välja kolimine oli ja on endiselt

suur ettevõtmine, mida ilmaasjata ei tehta. Siinses loos koliti välja aga vaid seetõttu, et uss läks kodust ära. Selle aja inimestele polnud see loomulikult mingi väike asi, vaid kindel märk ohust ning loo järgi talitasid nad täiesti õigesti, sest kardetud õnnetus tuligi. Tüüpiline on ka loos leiduv motiiv, et just vanaema on see, kes ütleb, et selle tagajärjel õnnetus tuleb. Enamasti ongi vanad inimesed need, kes teavad ja märkavad rohkem, kui noored. Seesugune teadmine kuulus kindlasti elutarkuste hulka, mida elu jooksul õpiti ja kogeti, seega on loogiline, et vanaema mõistis, mis tulekul oli. Majauss on siinses loos samastatud majavaimuga, mida mõnikord tehaksegi. Majavaimu puhul oli halvaks endeks see, kui ta kodust lahkus, selle järel oli mingit õnnetus oodata, enamasti tulekahjut. Ka Siinses loos põleb maja maha majaussi lahkumise järel. Sellegi loo puhul tuleb välja väga oluline kommuniaktsioonivorm, mida uskumusi mitteteadjad märgata ei oskaks. Ussi lahkumine kodust tähendas seda, et majahaldjas ütles pererahvale, et õnnetus on tulemas ning nemadki peaksid lahkuma. Uss ei läinud niisama paremat elu otsima või ringi luusima, igal sellisel teol oli vanade eestlaste uskumuste märgisüsteemis oma kindel tähendus.

Lõuna-Eestis tunti majavaimu vahel ka Viruskunda nime all, kes elas ahju peal ehk *virusõh*. Peamiselt mõjutas ta lapsi, häid lapsi ta hoidis ja õnnistas, pahasid lapsi aga hirmutas. Võib arvata, et Viruskuna oli seeläbi laste mõjutus- ja hirmutusvahend, kelle kaudu püüti lapsi korrale kutsuda. Samas toodi ka Viruskundale toiduohvreid ja paluti, et ta maja õnnistaks. Lapsed, kellel piimahambad ära tulid, pidid hamba ahju otsa viskama ning selles juures veel hüüdma: „Viruskunda, säh sulle luuhammas, anna mulle raudhammas!“. Sellise toiminguga loodeti, et lapse uus hammas kasvab terve ja tugev. (Hiimäe M. , 2013: 31-32) Viruskunda vajas seega lisaks toiduohvrile ka midagi muud, näiteks laste piimahambaid, et siis uut hammast tugevdada. Kindlad lausutavad sõnad, mis käisid ohverdamise juurde, tugevdasid ohverdamise akti ja pidid garanteerima, et see, kelle poole pöörduti, sai palvest ikka õigesti aru.

5.3 METSA KAITSEVAIMUD

Eesti talupojad on läbi aegade olnud metsaga seotud, mets on olnud nii elatusallikaks, varjajaks kui ka puhkamiseks, aga mets on alati olnud ka hirmutav, võõras ja ohtlik. Ivar Paulson nimetab metsa talupoja väliseks ringiks, mis piiras oma ja tuttavat inimese haritud kultuurmaad – põlde, niite ja heinamaad. Vastandiks sellele oli koduring ehk taluõu koos hoonetega ning see sama kultuurmaa, mida talupoeg hoole ja armastusega haris. Talupoeg

tegutses enamasti oma koduringis, kuid siiski käidi ka metsas jahil, seeni või marju korjamas, puid tegemas, hagu kogumas või niisama jalutamas. Samuti tuli sageli koduloomad kevadest sügiseni metsakarjamaadele saata, kus neid varitses oht kaduma minna või metsloomade saagiks langeda. Seda kõike arvesse võttes oli tihe suhtlus metsaasukate, loomade, lindude ja metsas elavate üleloomulike olendite või väega tavapärane ning vajalik toiming. (Paulson, 1997: 53) Mets ja veekogud on kohad, millega ollakse olnud nii tihedalt seotud, mis on aga nii suured ja mitmekülgsed, et kõike selles toimuvat on keeruline määratleda. Nii on ka metsa- ja veekogude haldjad kõige laialivalguvamad ja ebamäärasemad haldjate rühmadest. Ilmselt pole kunagi olnud väga jäika ja konkreetset klassifikatsiooni metshaldjate ja veekogu vaimude jaoks, sest need alad on liialt suured ja mitmekülgsed. Metsa ja vette on lihtne paigutada kõik võõrad, seletamatud ja ka hirmuäratvad olendid. (Loorits, 2000: 78)

Eestis laialt levinud uskumus metsavaimudesse on üks neid pärandeid, mis elujõuliselt on edasi kestnud peaaegu tänapäevani. Metshaldjad esindasid alati mingit kindlat metsa või metsaala, olid sellega tihedalt seotud ega rännanud seetõttu ühest metsast teise. Metshaldjate ülesanne oli valitseda metsas elavate loomade ja lindude üle, samuti taimede ja metsa kui terviku üle, nad olid metsloomade-lindude hoidjad, kaitsjad ja valvajak. Metsaneitsi oli näiteks lindude hoidja ja kasvataja, nagu seda oli talutütar kodulindude puhul. Ta lubas linde lasta vaid neil küttidel, kes talle meeldisid, üldiselt kaitses ta metslinde jahimeeste eest. Metsaneitsi, aga ka mõni muu metsavaim võis jahimehi lihtsalt narrida ja metsa eksistada, kui nad jahimehe-eetikast kinni ei pidanud ja asjatult tapsid, liiga ahneks muutusid või tapetud looma-linnu metsa vedelema jätsid. Üldiselt on metsavaime peetud headeks vaimudeks, nad võivad vastavalt inimese käitumisele teha kas head või halba, kuid nende loomus ei ole halb. Metshaldjad olid enamasti kollektiivselt koos elavad vaimud, vastandiks majavaimule, kes elas üksi ja kaitses ühte konkreetset maja. Metshaldjatel, keda Lõuna-Eestis on pigem nimetatud metsa-isaks ja metsa-emaks, olid rahva arusaamade järgi lapsed – metsapoisid ja metsapiigad või metsaneitsid, -neiud, moodustades niimoodi metshaldjate perekonna. Nende elu on kujutatud inimese elu sarnaselt, nad sündisid, surid, lõid perekondi ja tegid muudki sarnaselt inimestele, kuid nad olid inimestest ilusamad ja targemad. Metshaldjad võisid end näidata mitmel erineval kujul, inimesetaolise olendina, metsaasukatena või objektidena, keda nad kaitsesid ja varjasid, nagu mõni metsloom, lind või puu. Metshaldjatega seoses ilmneb arusaam, mis võib pärineda juba väga varajasest kalurite-küttide kiviajast, et metshaldjad või –vaimud võivad inimesele ilmuda ka looma või linnu kujul, sellisel juhul ilmuvad nad mõne hirmuäratava loomana, näiteks hundi, karu või ussina, et inimest eemale peletada ja karistada,

kui ta midagi halba on metsas korda saatnud. Metsavaimu loomakujulise ilmumisvormi uskumus on üks ürgsemaid, esinedes mitmete algsete loodusrahvaste juures eri paigus, eriti seal, kus jahindus on peamiseks tegevusvaldkonnaks. Eesti rahvausndis on metsavaimu ilmumine esindatud segakujul, mis on jällegi üsna vana nähtus, olles valdav paljude maaharimisega tegelevate rahvaste juures. Leidub laialdaselt pärimusi, kus haldjas on ilmunud eest vaadates inimese kujul, üldiselt väga kauni naise ehk siis mets-piiga näol, tagantpoolt on ta olnud vaid pehkinud puutüvi või siis on tal olnud saba taga nagu mõnel metsloomal. (Paulson, 1997: 55-60, 64)

Oskar Loorits on oma „Liivi rahva usundis“ metsaema välimust väga detailselt kirjeldanud. Kuigi tegu on liivlaste uskumustega, siis suures osas võib neid pidada omaseks ka eestlastele. Kogu metsarahvas, kelle all peetakse silmas haldjaid, olid Looritsa kirjelduste järgi pikad ja peeniksed, roheliste juustega ning peenikeste jalgadega. Metsaemal oli lisaks kuuseokstest põll, tammelehtedest kübar ning kleidid-jakid kõikvõimalikest lilledest. Metsaemale eesti uskumustes üldiselt levinud detailina mainib ka Loorits, et metsaemal olid juuksed laialt lahti. Metsaema aga ei olnud ka Looritsa kirjelduste kohaselt alati ühesugune, ta toob välja kolm võimalikku varianti lisaks eelmainitule. Vahel võis olla tegu hoopis jämeda naisega, kellel väga valge särk seljas ja valge reha käes. Loorits ise võrdleb sellist kujutlema Neitsi Maarjaga, sest ristiusk ja sellest tuntud tegelaskujud on küllalt sageli rahva enda uskumustega segunenud, nii et neil kõigel täpselt vahet teha on raske. Vastupidiselt võis tegu olla väga kõhna naisega, nagu kogu metsarahva puhul eelnevalt mainitud, ning taaskord rõhutatakse pikki lahtiseid juukseid. Samas võis metsaema olla üldse küürakas eit pika nina ja küüntega, kuid olulised olid taaskord juuksed, mille kohta mainitakse, et need ulatusid allapoole põlve. Ka Loorits väidab, et metsarahvas elas nagu inimesedki perekonniti koos ja neil olid sarnaselt inimestele oma majapidamine, loomakarjandus ning mainitakse isegi vanglaid, mis neil puutüves asuma pidid. (Loorits, 2000: 80)

Metsas jahil käies tuli osata lisaks tavapärasele jahieetikale jälgida ka märke, mis võisid viidata sellele, et tegu pole mõne tavalise looma või linnuga, vaid neis oli mingi salapärase üleloomulik olemus, mistõttu neil oli kõrgem vägi ja nende kütmine võis olla väga ohtlik. Selliste loomade ja lindude puhul usuti, et tegu oli metsavaimu endaga, kes looma või linnu kuju oli võtnud või siis saatsid neid loomi metsavaimud, näiteks poisikesena, kes piitsuga jäneseid ajas. Püüdes lasta niisugust looma või lindu, kelles metsavaim end peitis või keda saatis, ootas jahimeest õnnetus, ta võis kaotada oma jahihõõne kogu eluks või hoopis pimedaks jääda, jahitav jäi aga kätte saamata, kuigi teda korduvalt lastud. Uskumuse kohaselt oli

sellised loomi ja linde võimalik tabada vaid hõbekuuliga, aga ilmselt ei julgenud keegi seda proovida, sest kardeti selle hirmsaid tagajärgi. (Paulson, 1997: 60-61)

Metsavaimudega lepituse leidmiseks ja lootuses ka järgmisel korral saaki saada, tuli neile ka ohverdada. On teatud rääkida paikadest kusagil metsas, mida pühaks on peetud ja kuhu näiteks püha kivi peale marjulised on jätnud marju tänutäheks või on olnud mättad ja sipelgapesad, kuhu jahimehed on pannud tapetud lindude ja loomade sulgi ning luid. Ohver loomahaldjale, metsavaimule või jahijumalale oli ka veri, jahimees lasi püütud saaklooma, - linnu esimesed veretilgad maale langeda. See märkis tänu saadud saagi eest ja oli ka tapmise lepituseks. Veri on üldisemalt märkinud lepingut inimese ja kõrgema olevuse vahel, mistõttu sellisel puhul tundub see igati loomulik. (Paulson, 1997: 62)

Metshaldjad olid loomade ja lindude kaitsjad ning seetõttu võisid nad inimestele mõnikord halba teha, kui viimased olid selle ära teeninud. Metsahaldjate ülesanne oli metaasukaid kaitsta ja sageli vajasisid nad kaitset justnimelt inimeste eest, kes olid kas liiga ahned või ei osanud muul moel metsas käituda. Hästi illustreerib eksija karistamist järgnev pärimus:

Linnupoegade piinaja karistus

Poiss käinud pühapäeviti metsas linnupesasid otsimas. Leidnud pesa, võtnud munad ära. Olnud pesas aga pojad, torgand ta poegadel silmad peast. Ühel pühapäeval lõhkunud poiss metsas jälle linnupesasid. Korraga tulnud talle hall vanamees vasta. Küsinud: "Poiss, mis sa siin teed?" - "Otsin linnupoegi. Saan neist hea leeme." Vanamees kohe: "Säh, siin sulle linnupoeg, kellest hea leeme saad." Seda üteldes võtnud hõlma alt noore kotka, visanud poisile vasta vahtimist. Kotkas küüined poisi silmi. Kratsinud poisi näo lõhki ja küünistanud silmad katki. Poiss ei näinud enam koju minna. Teisel päeval tulnud vanemad otsima, viinud verisenäolise poisi koju.

E VII 14 < Tähtvere - M. J. Eisen. (Loorits, 2004: 191)

See lugu on õpetlikku laadi ja toob metsa kaitsevaimude rolli väga selgelt esile. Poiss rüüstab linnupesi ning piinab väikseid kaitsetuid linnupoegi, mis on juba moraalselt väga väär tegu, mistõttu peab ta karistatud saama. Nagu varasemalt öeldud, pole jahipidamine kunagi keelatud olnud, see on üheks elu osaks ja toiduhankimise viisiks, kuid oluline on järgida jahipidamisetikat. Siinses loos pole tegu isegi mitte jahimehega, vaid poisiga, kellel tegelikult pole lindude püüdmiseks otsest vajadust. Pealegi teeb ta seda väga ebaausate võtetega. Metshaldjad ilmselt lasevad linde küttida, sest kätte saadakse nagunii väga väike osa kogu metsa lindudest ning kütt peab selleks vaeva nägema. Siinse loo poiss aga ründab linnupoegi, kes ei saa enda eest võidelda ja ära lennata. Karistuse määrajaks on loomulikult lindude kaitsevaim, kes ilmub halli vanamehe kujul, mis on väga populaarne metshaldja

ilmumivorm pärimuslikes juttudes kõrvuti eelnevalt kirjeldatud metsaemaga. Üldlevinud on ka arusaam, et metshaldjas võib pahategijat karistada mõne füüsilise hädaga, mis enamasti on raske haigus, sandistumine või pimedaks jäämine. Viimane saab ka antud loo poisi saatuseks. Suhtlemine inimeste ja kaitsevaimude vahel ei pea alati olema koheselt mõistetav ega otsesõnaline. Poiss ei saa koheselt aru, et tegemist on vaimolendiga, kes linde kaitseb, ilmselt usub ta end rääkivat inimesega. Konkreetse kaitsevaimu eesmärk on poissi korrale kutsuda ja teda oma teo eest karistada, mida ta teeb küll aga väga radikaalsete võtetega. Selle komuniaktsiooni eesmärk on hirmutada ja et see ka meelde jääks ning teistele õpetuseks oleks, mistõttu ei piirdu kaitsevaim sõnalise noomitusega, vaid karistab füüsiliselt poisile kotka näkku viskamise läbi. Kui poiss vestluse kaudu ei taibanud, et tegu on kaitsevaimuga, siis peab ta seda kindlasti mõistma pärast karistust.

5.4 VEEKOGUDE KAITSEVAIMUD

Merelkäik oli vanal ajal kordades ohtlikum ja etteaimamatum kui see praegu on, mistõttu oli uskumus laeva kaitsevaimudesse igati loogiline ja õigustatud. Laeva kaitsevaimu nimetati enamasti kotermanniks või potermanniks ning ta saadi laevaehitusel kasutatud palkide esimesest või ka kolmest esimesest laastust. Juba ehituse käigus tuli laevavaimule masti alla hõberaha panna, et ta laeva ja meremehi ikka kaitseks. Kotermann pidi laeval silma peal hoidma, õnnetuse eest hoiatama, katkistele laevaosadele tähelepanu juhtima, äratama uinunud vahimadruse ja üleüldiselt karistama neid, kes käitumisnormide vastu eksisid. (Hiemäe R. , 2012: 123) On teada juhtumeid, kus mõni mees on kuulnud, kuidas eri laevadelt pärit laevavaimud üksteisega rääkinud ja kurtnud, kuidas mast on mäda, mistõttu olla ka vaimul laeval halb elu. Kontrollima minnes on avastatud, et tõepoolest mast mäda on ja see välja vahetamist vajab. Laevavaim ilmus aeg-ajalt nähtaval kujul, lühikese vanamehena, kuid ta ei rääkinud laeva meeskonnaga kunagi. Tema ilmumisest aimati tavaliselt halba, nagu ka majavaimu puhul. Laevavaimu lahkumine tähendas õnnetust. Arvati veel, et kui vaimul oli lahkudes midagi käes, siis meeskond pääses kogu kraamiga, kui laevavaim aga tühjade kätega lahkus, pääsesid mehed vaevu eluga või lausa hukkusid. Laevavaim näitas end ka selleks, et meremehed mõistaks, et midagi on laeval halvasti, kuskilt vajab midagi parandamist või väljavahetamist. (Loorits, 2002: 348-353)

Merelkäigu ohtlikuse tõttu ei piisanud aga vaid heast laeva kaitsevaimust, sest ohverdusi tuli tuua ka merehaldjatele, et nad kaitseks nii mehi, paati kui ka püügriistu halva eest. Ohverdusi toodi enne merele minekut, aga ka merelt tulles tänuks hea saagi eest. Pärnust teatud pärimuse järgi visati hea saagi korral osa kalu vette tagasi merejumalale, lootes seeläbi järgmine kordki head saaki saada. (Hiimäe R. , 2012: 126) Sarnaselt metsloomadele ja –lindudele usuti ka kaladel olevat oma kaitsevaimud, kes neid kalameeste eest peidavad ja kaitsevad. Vahel kui kalade kaitsevaim maismaal viibis, oli võimalik väga suurt kalasaaki saada, sest ta polnud kalu kaitsmas. Samuti võisid kalahaldjad end näidada inimkujul, enamasti vana mehena või siis mõne kalana, kellel oli mingi eritunnus, näiteks üks või kolm silma või siis olid nad tavalistest kaladest tunduvalt suuremad. Olles püüdnud sellise kala, mille puhul tekkis kahtlus, et tegu võib olla kala kaitsevaimuga, oli parem ta kohe vette tagasi lasta, sest vastasel korral ootas ees suur õnnetus või ei saanud kalur enam kunagi ühtegi kala. Kaitsevaimud on omistatud sarnaselt metsaga nii veekogule tervikuna kui ka kindlatele kalaliikidele. Veekogusid on peetud elusateks, mitte ainult neis leiduvate elusolendite tõttu, vaid nad ise käituvad kui elusoledid. Eesti pärimuses on lugusid näiteks rändavatest järvedest, kes oma asukohta on muutnud, kui nendega pole hästi ümber käidud. (Paulson, 1997: 71-73)

Kalahaldja olemusest ja nõudmistest räägib järgnev lugu Kolju kalakabeli kohta:

Kolju kalakabel

Ennemuist on saadud ükskord Virve küla juurest merest palju kalu. Siis on tulnud Soomest sinna inimesi kokku kalu püüdma; need on ehitand omale sinna mere kalda peale ühe pisikese sauna, kus ööd on maganud sees (võib-olla ka võrgu seismise tarbeks). Siis mõni aeg edasi on lõppenud kalad sealt kohalt otsa, ja rahval tulnud tühjus kätte. Siis on üks mees näind unes: aldias tuld tema juure ja üteld: "Sellepärast tei kalu ei saa, et minul ei ole päävarju!" Mees mõtlend järel, mis se küll piaks tähendama. Siis ükskord juhtund sinna vana lagunud sauna juure ja näinud, et selle sauna katus olnud ära lagunud, temal tulnud seal kohal oma unenägu meelde, ja mõtlend: "Küllab se vist mulle unes kästi seie katust peale muretseda." Võtnud kätte ja viinud mõne lauatuiki sinna sauna peale kattukseks ja palunud ise seal sauna sees: "Anna mulle nüüd kakssada kala!" Läänud merele ja saanud neli. Selle meelega viinud veel katust lisaks. Teised küsinud: "Miks sa nõnda teed?" Tema on jutustanud oma unenägu teistele, ja nõnda on teised teinud tema eesmärgi järel ka - ja on hakkanud sealt kohalt jälle kalu saama. Nõnda on võetud viimaks pruugiks seal kohal palumas käia, kui keski seda on arvand omal tarvis olema. Ka on viidud sinna võrgud ja võrgukivid ühes palujaga. Seda on kutsutud "kalakabeliks" ehk koha järel Kolju kabeliks. Vana lagund ära, siis on tehtud uus. Se on keelatud valitsuse poolt ära, ja siis on tehtud lehmalaudaks. Nõnda kui igal pool on omad head ja vead, nõnda ka seal: ühed käinud palumas ja pidanud pühaks, teised naernud ja roojastand, teutand seda ära.

H IV 6, 324/8 < Simititsa as. < Kuusalu khk., Kolga rand - Johannes Esken (1894). Trükis vt. H. Tampere, Vana Kannel III (1938), lk. 312/3, nr. 367. (Loorits, 2002: 172-173)

Antud pärimuses esineb kohe alguses kaitsevaimudele üldiselt omane tunnus ilmuda inimestele unes, et anda märku, mida nad tegema peavad, et neil elu paremini läheks. Siinses loos ilmub haldjas ühele kalurile, nätamaks, mida mees peab ette võtma, et kalasaak suureneks. Loo alguses öeldakse, et varasemal ajal saadi selle koha pealt nii palju kalu, et isegi Soomest tulnud inimesed sinna püüdma, kuid ühel hetkel lõppes hea saak ära. Haldjas andis ühele kalamehele unes märku, et kalasaaki pole sellepärast, et temal pole katust peakohal. Loo järgi elas haldjas vanas saunas, mille Soome kalamehed olid parematel aegadel ehitanud ning hooletusse jätnud, mistõttu katus ära lagunes. Siit ilmneb teinegi oluline kaitsevaimude tunnus, nimelt tuleb hoolt kanda selle eest, et kaitsjal oleks hea elada, et tal oleks mõnus elupaik ja kõht täis. Antud loos küll toidust ei räägita, kuid haldjas vajab, et keegi ta kodu katuse ära parandaks, sest ilmselt ei saa ta oma tööd teha ja kalaõnne kindlustada, kui elamistingimused kehvad on.

Öeldakse, et inimesed jäävad sageli neile pakutavast heast ilma, sest ei oska unes nähtud haldja nõuannetest aru saada või ei võta neid tõsiselt, selles loos kalamees siiski mõistab, mida temalt oodatakse. Nähes, et vana saun on lagunenu, taipab ta, et peab selle katust natukene parandama, aga ilmselt ei julge ta unes saadud soovitusi liiga tõsiselt ka võtta või siis soovib lihtsalt kergemalt läbi saada, igaljuhul kogu katuse korda tegemise asemel paneb ta sinna vaid mõned lauajupid. Mitte just liialt tagasihoidlikult palub mees seejärel sauna juures, et saaks nüüd kakssada kala. Soovitud hulka kalu mees küll ei saa, kuid saab siiski neli, mis on ikkagi saak ning lootuses parem katusega rohkemat saada, viib ta saunale mõned katuselauad lisaks. Talle näib, et tegu polnud lihtsalt unenäoga, vaid tõepoolest unes saadud õpetuse järgi tegutsemine annab tulemusi. Varsti küsivad teised kalamehed, et miks mees sedaviisi toimetab ning samuti lootuses kalaõnnele, aitavad nad haldjale katuse teha. Öeldakse, et sealt kohast hakati jälle kalu saama ning vana saun omandas rituaalse tähenduse, sellest sai kabel, mille juures palumas käidi, kui seda parema saagi nimel heaks arvati. Siinkohal on näha taas Eestile omast ristiusu elementide lisamist rahvausundile. Kabel on kristlik mõiste, mis tähendab väikest kirikut ning ei ole otseselt kuidagi seotud rahvausundi kaitsevaimudega, sest ristiusk neid ei tunnista. Üldiselt oli küll pühasid kohti kaitsevaimude jaoks, kus neile ohverdati või neilt midagi paluti, kuid selleks kohas ei olnud kabel või kirik. Samas on siin mainitud kabel pigem tinglik mõiste, mis tähistab ilmselt hoonele omistatud pühadust, sest tegu oli vana saunaga, mis korda tehti ning antud loost ei selgu nagu oleks see kabeliks ümber ehitatud.

5.5 PÄRISNIMELISED KAITSEVAIMUD

Enamik haldjatest või kaitsevaimudest olid üldised, küllalt ebamäärased olevused, kelle kohta leidub küll erinevaid kirjeldusi, kuid konkreetset kuju ja nime omasid vaid vähesed.

Enamikke kaitsevaimu pigem tajuti oma ümber ja usuti nende olemasollu, kuid nähti neid harva. Siiski oli mõni kaitsja, kellest valmistati kujusid, mida siis erilise rituaali käigus austati ja väga pühaks peeti. Tuntumad neist on Tõnn, Metsik ja Peko, kellest järgnevalt ka juttu on. Vahast või õlgedest kuju valmistamine ja rituaalne austamine on üheks võimsamaks kommunkatsiooni vormiks. See nõudis pühendumist ja palju aega, hõlmas kuju valmistamist, andes austatavale kindla välise kuju ning pidustusi ja rituaale. Sellisel viisil polnud austatav mitte ainult ettekujutus, vaid väga konkreetne, silmaga nähtav ja käega katsutav jumalus. Eesti usundis on kaitsevaimu ja muid vaimu mõnikord ka jumalateks nimetatud, kuid neid ei saa siiski võrdustada näiteks Antiik-Kreeka ja –Rooma jumalatega, kellel oli kaitsevaimudest tunduvalt kõrgem positsioon. Pidustused ja nendega kaasas käivad rituaalid näitavad, kuivõrd tähtsaks peeti kaitsevaimude poole pöördumist ja nendega kontakti saamist.

5.5.1 TÕNN

Üheks konkreetseks kodukaitsjaks on olnud Tõnn, kes kaitses eelkõige peret ja kodu, aga keda on seostatud ka sigade kaitsmisega, mis tuleneb ristiusust tuntud Püha Antoniuse teisendist. Nimelt katoliiklikus kalendris on Eesti tõnispäev pühendatud Antoniuse nimelisele pühakule, kes on tuntud sigade patrioodina. Tõnni kui majavaimu kujutelm on eriti tugev olnud Lääne-Eestis, peamiselt Väandras Pärnumaal (Ränk, 1949: 145-146). Igal perel oli oma Tõnn, mis valmistati vahast, mõnikord ka puust või kaltsudest, ta võis olla ka rietatud vahaküünal. Tõnniga on seotud mitmed rituaalid, talle on pühendatud oma päev – tõnispäev. Samuti pidi talle ohvriks tooma pisut igast viljast, vastvalminud õllest ja tapetud loomade verest. Ka pidi talle panema vaskmüntu vastsündinud loomade ja hõbemüntu vastsündinud lapse õnne jaoks. Peamiselt ohverdatigi tõnispäeval, kuid ohvriande toodi ka igal neljapäeval. Tõnni kuju hoiti peidus, enamasti laastudest või tohust tõnnivakas. Sobimatu ümberkäimine tõnnivakaga tõi talule Tõnni viha ning Tõnn võis hakata vastupidiselt hoopis kurjasti käituma. (Hiimäe R. , 2012: 113-114) Tõnispäeval on olnud kombeks keeta seapea, mandril tangudega, saartel pigem herneltega, et see tagaks sigadeõnne. Tõnispäev polnud siiski pühendatud vaid sigadele, vaid kogu karjale ja talumajanduse heaolule. Tõnispäeval

tööd ei tehtud, sest kardeti, et vastasel korral sead ja lambad suvel surevad. Mõnel pool on tõnisepäevaks valmistatud eriline leib ehk härjakakk, millesse torgati küünal ning asetati kakk õhtul söögilauale peremehe ette. Kakku samal õhtul aga ei söödud, seda hoiti karjalaskmiseni, kui karjus kakukese kaasa võttis ja õhtul koju tulles loomadele jagas. Sellega loodeti kariloomadele head tervist, kuid ka kalaõnne. (Ränk, 1949: 145-146)

5.5.2 METSIK

Talupoja jaoks olid kaks kõige olulisemat tema majapidamises viljasaak ja loomakari, kes vajasid kaitset. Vilja- ja karjakaitaja on enamasti olnud üks haldjas, keda pole lihtsalt heade sõnade ja ohvriandidega austatud, vaid kellest on ka konkreetseid kujusid tehtud. Selliseks haldjaks, keda tunti peamiselt Lääne-Eestis, oli Metsik, kellest tehti õlgedest kujusid, mis siis teiba otsa pandi. Mõne teate kohaselt tehti Metsik esimesel aastal meheks, teisel aga naiseks. Metsik valmistati enamasti uue aasta alguseks, aga ka vastlapäeval, samas leidub teateid, et näiteks Saaremaal määras Metsiku tegemise päeva külavanem. Metsik oli nii vilja- kui ka karjakasvu edendaja, mistõttu viidi ta kord põllu äärde, kord metsa puu otsa. Üldiselt tuleb Metsikut vaimuks pidada, Metsiku nimi viitab sellele, et alguses tähistas ta metsa ennast, metsatukka või ka metsas asujat. Hiljem hakati Metsikuks nimetama metsa vaimu või haldjat, Metsiku tegevusalaks määrati ka taimeriik, mis läbi laienes ta ala metsalt põllule. Ka kari oli metsaga lähedases seoses, sest kunagi oli mets ka karjamaaks, seega saigi Metsikust vilja- ja karjakaitaja, sest need olid talupoja jaoks kõige olulisemad ja enim kaitset vajavad valdkonnad. Vaimudel ja haldjatel on harva konkreetne kuju, nagu seda on Metsikul, seega jääb teadmata, kas Metsiku vaimu usuti tõepoolset tema õlgedest valmistatud kujus asuvat või peeti seda kuju vaid Metsiku sümboliks. (Eisen, 1995: 74-75)

Metsiku valmimisele järgnes rituaal, millega ta viidi naaberkülla või metsa, igaljuhul oli tegu oma ja võõra piiri ületamisega. Metsa viidud Metsik pandi enamasti piirile lähima puu otsa ja ilmselt ka jäeti sinna. Kuju oma maalt välja kandimist võib pidada tõrjemaagiliseks rituaaliks, millega ebaõnn viiakse teistele, mis läbi oma vili ja kari saab kaitstud. Oma võimalikud õnnetused kantakse läbi Metsiku kuju ära teistele. (Värstik, 2011: 163-164) Kuju mujale viimise traditsioon muutus aja jooksul. Algselt viidi kuju metsa, oluline oli see oma maalt ära viia ning kuna asustus oli hõre, tähendas oma talust välja jääv automaatselt metsa. Hiljem, kui asustus muutus tihedamaks ning oma kodu kõrval ei olnud alati mitte mets, vaid naabertalu

või -küla, siis viidi kuju justnimelt naabrite territooriumile, et ebaõnn endalt teistele viia. Ajapikku omavaheliste vastuolude tekkides muutus kuju viimise asukoht eriti tähtsaks, eesmärk polnud vaid nukk oma maalt välja saada, vaid konkreetsele isikule õnnetust viia. Varasemalt oli Metsiku valmistamine kogukondlik rituaal, mida tehti küll salajas, kuid kindlate inimestega koos, hiljem viidi rituaali läbi vaid pereringis. Selline muutus võis tuleneda üha domineerivamast ristiusust, mis Metsiku tegemist paganlikuks ebausukombeks pidades taunis. (Värstik, 2011: 183)

Seega tundub, et Metsiku tähendus muutus ajapikku niivõrd, et algsest kaitsevaimust sai tegelikult demonlik olend, kes pidi teistele halba tegema. Võib siiski arvata, et peamiselt on Metsik olnud siiski vilja- ja karjakaitaja, mitte aga pahatahtlik tont. Metsikuga suheldi sarnaste vahendite kaudu, nagu Tõnnigagi, kuid Metsiku puhul võib öelda, et suheldi ka läbi tema kuju teiste inimestega. Metsiku kuju teiste maale viimise tähendus oli üldiselt teada, seega mõistsid ka Metsiku saajad, miks seda tehti. Mingis mõttes muutus kuju ajapikku omamoodi suhtlusvahendiks.

5.5.3 PEKO

Viljakaitajaks ja hea saagi toojaks Setumaal on olnud Peko, keda võib peaaegu samastada Metsikuga, kuid Pekot Setumaalt eemal ei tuntud. Lisaks viljale kaitses Peko ka karja, arvati, et ta võis isegi ilma muuta, kaitstes vilja rahe, põua ja tugeva saju eest. Ühe pärimuse järgi leitud Peko maa seest, mistõttu õnnistab ta maa viljakust. Sarnaselt Metsiku ja Tõnniga tehti ka Pekost kujusid, materiaalseid nukke, millel oli väga oluline kogukondlik roll. Enamasti valmistati Peko vahast ning ta võis olla kuni kolmeaastase lapse suurune. Peko tehti kogukonna peale, tavaliselt ühe küla raames. Igal talul oma enda Pekot polnud, sest nuku valmistamine nõudis palju vaha, mis oli ka talupoegade jaoks kulukas väljaminek ja üks talu poleks saanud seda endale lubada. Seega jaotati kuju peale minev kulu küla vahel ära, mis tähendas ka seda, et nuku elukoht jaotati nii, et Peko asus aasta otsa ühe talu aidas, misjärel viidi pärast pidustusi ja rituaale järgmisesse tallu. (Eisen, 1995: 77-78)

Peko auks peeti pidusid kevadel ja sügisel, kevadine pidu toimus külviajal, sügisene pärast lõikuse lõpetamist. Iga peo juurde käis Pekole ohverdamine iga austaja poolt. Pekole pühitsetud peod olid mõeldud meestele. Kõige tähtsam pidudest oli sügisene, kus otsustati ka,

kuhu tallu Peko järgmiseks läheb. Eisen on sügisest Peko austamise pidu kirjeldanud järgmiselt:

Määratud pidupäeva õhtul pärast päeva loojaminekut kogusid kõik Peko austajad, igaihel pamp seljas, toiduaineid täis, peremehe ehk Peko papi juurde kokku. Peremees paneb aknale varju ette ja süütab lambi põlema, võtab puhta lina, kutsub kaks pidulist kaasa ja läheb Pekot aidast ära tooma. Üks valgustab laternaga teed, teine vaatab järele, et keegi kutsumata külaline piduliste talitust ei näeks. Pidu kannab täiesti müsteeriumi pitsarit. Ka kõnelda ei tohi piduline sellest müsteeriumist Peko mitteaustajatele. Aidas palakasse mähitud Peko viiakse tuppa, kus ta kesk tuba lambi alla seatakse istuma. Pidulised ise istuvad ta ümber, aga seljad vasta Pekot, avavad paunad, hakkavad sööma. Vanemal ajal sai Pekogi vist osa toitu enesele, uuemal ajal unustati ta hoopis. Pärast söömist käivad pidulised üheksa korda ringi Peko ümber, lauldes: Peko mie jumala, kaidsa sa mie karõköist, hoija mie hobõsid, varja mie viläkeist kõgõ rää räusõ iest! Selle peale sammuvad mehed õue vallatama ja möllama. Kõigel hullamisel on üks siht: verd saada. Vere ilmumine määrab selle, kellest veri ilmub, Peko papiks. Meelega ei tohi keegi ennast nii haavata, et haavast kas tilk verd tuleks. Niipea kui kellegi pidulise ihu nii palju kriimustud ehk haavatud, et verd näha, hüüavad kõik pidulised: „Veri! Veri väljas!“ Kohe lõpeb hullamine; vallatus. Pidulised jooksevad selle juurde kokku, kelle ihust verd ilmunud, sest vere ilmumine määrab nagu liisk vereomaniku järgmiseks aastaks Peko papiks. Uus Peko papp kantakse kätel tuppa, kus Peko edaspidiseks ajaks ta hoiu alla antakse.

Eiseni järgi said mõnel peol ka naised käia, kui olid riietunud meesteriietesse. Kusjuures mehed võtsid ohvriannid ise kaasa, kuid naised pidid neid kerjama. (Eisen, 1995: 78) Paul Hagu peab seda aga ebausutavaks, sest muud üleskirjutused seda ei tunnista (Hagu, 1975: 168). Uskumuse järgi kaitses Peko kõiki oma austajaid, kuid siiski oli kõige enam kaitstud see pere, kelle aidas Peko parajasti asus. Iga aastaga kasvas Peko ka veidi suuremaks, sest sügisese peo lõpus vajutasid kõik osalejad oma vahaküünalde lõpud Peko kuju külge, mis talle jälle massi juurde andis. Peko puhul oli oluline, et keegi peale kogukonna, kes antud Pekot kasutas, ei teaks, kus Peko asub. (Eisen, 1995: 78) Selline salapära ja väljapoole jäävate eest range varjamine meenutab väga müsteeriumikultust, mis oli levinud antiikmaailma Kreekas ja Roomas ning tähendas salapärast kultusliku koosviibimist, millesse pühendatud ei tohtinud müsteeriumites toimuvast väljapoole jäävatele midagi rääkida. Kusjuures müsteeriumid polnud mõeldud vaid eliidile, eriti Roomas võtsid selleks pigem osa lihtinimesed, kes püüdsid sellest oma elu mõtet leida. (Hjortsø, 2007: 171)

Lisaks pidustustele olid ka mõned teised korrad, kui Peko aidast välja võeti, kuid sellisel juhul tuli teda hästi varjata, et jällegi võõrad silmad teda ei märkaks. Külviajal tuli Peko põllu äärde viia, et ta külvamist näeks ja seeläbi saaks põldu õnnistada, et see ikka head saaki annaks. Peko viidi vaid põlluserva, kus puud ja põõsad kasvasid, sest legendikul oleks ta liialt silma torganud ning mitteaustajad oleks võinud teda näha. Need, kelle põlluservas puid ja põõsaid

polnud, pidid seetõttu ka Peko erilisest õnnistusest ilma jääma, sest tähtsaimaks peeti siiski Peko varjamist võõraste eest. Nendes kohtades, kuhu Peko viidi, mõnikord ka ohverdati, ajal, mil Peko ise aidas oli. Ohvriandideks olid raha, sool, vili, lina või midagi muud säärast. Karjaõnnistuseks viidi läbi veidi teistsugune rituaal. Peko peol võeti üheksa pidulise käest väike tükike leiba, mis anti karjalaskmise päeval karjusele, kes omakorda need karjale söötma pidi. Usuti, et niisugust Peko leiba söönud kariloomad elavad suve tervelt üle ja on õnnetuste eest kaitstud. Jaaniööl viidi Peko aga üheskoos karjamaale, kus paluti karjale kaitset ja õnnistust. Palvete juurde ohverdati Pekole kohupiima, võid, villa ja muud. Enamasti võttis ohverdatud annid Peko papp ehk peremees, kelle aidas Peko sel aastal asus, endale, vahel jagas neid ka santidega. Mõnes kohas peeti ka nelipühade ööl Peko auks pidu, mis oli ilmselt samuti karja- ja viljaõnnega seotud. Enne nelipühade pidu annetasid Peko austajad linnaseid, millest Peko papp siis peo tarvis õlut pruulis. Peole võeti ka viina kaasa ning Pekole mune ja saia. (Eisen, 1995: 79)

Nii Tõnni, Metsiku kui ka Pekoga suhtlemine käis enamasti ühtepidi, inimesed austasid ja täitsid rituaale, et kaitsevaimud neid kaitseksid. Pole teada, et antud tegelased ise oleks kuidagi püüdnud inimestega kontakti luua, samas kui nad täitsid oma funktsiooni, tagades vilja- ja karjaõnne, siis võis ka seda pidada suhtluseks. Nad vastasid inimeste palvetele ja tegid seda, mida neilt oodati. Talurahvas ilmselt ei oodanudki, et niisugused olendid nendega kõneleksid või muul moel ühendust võtaks, kuid nad soovisid, et nad täidaks oma ülesandeid kaitsjatena.

5.5.4 TULI JA PÜHA LAURENTSIUS

Tuld on peetud läbi aegade millekski pühaks, mida tuleb austada ja millega ettevaatlikult ümber käia. Vanades rehetaredes, kus elati, oli tuli lisaks soojaandjale, valgustajale ja toidu valmistajale ka suureks ohuks, sest lahtine tuli puumajas oli vägagi potentsiaalne tulekahju allikas. Seega vajati ka tulehaldjat, kes niisuguse õnnetuse eest aitaks, sest majavaim võis oma lahkumisega hoiatada õnnetust ette, kuid muud ta teha ei suutnud. Tulehaldjale pidi koldesse väikeseid ande jätma, näiteks lihakeeduvahu näol. Üldse tuli tulega väga aupaklikult ja ettevaatlikult ümber käia. Õhtul enne magamaminekut tuli söed tuhaga katta ja ristimärk peale teha. Tule juures ei tohtinud tuld kiruda, valetada ega vanduda, kõige tähtsam oli aga, et tulle

ei tohtinud sülitada, sellisel juhul pidi sülitaja suu villi minema või mõni muu õnnetus ees ootama. (Hiimäe R. , 2012: 111)

Ilmselt tunti tulehaldjat juba vanemas eesti rahvausus, kuid konkreetse jumalikustatud kuju sai tulekaitsja ristiusu mõjutustel, kui tulega hakati seostama püha Laurentsiust, keda eestipärasemalt tuntakse kui Lauritsat. Laurits esineb rahvapärimeses tulekaitsjana nagu Tõnn karjakaitsjana, kes samuti ristiusu mõjutustel oma nime on saanud. (Eisen M. J., 1996: 129) Eestis olid väga levinud rahvajutud tallu saabuvatest pühakutest ja Kristusest. Teiste seas oli üheks pühakuks, kes külla võis tulla, tulevaldja Laurits. Peremees palus neis juttudes külalise töötegemisele appi, mispeale Laurits, vahel ka Kristus, pistis viljale tule otsa ning seda loitsudega rahustades peksis peremehe vilja. Enamasti tahtis peremees järgmisel aastal ise sama kiirelt vilja pekstud saada, proovides nähtut järgi teha, kuid sellisel juhul põles rehi maha. Ajalooliselt oli Püha Laurentsisus hispaanlane, kes II sajandil tulerestil märtrisurma suri. Eesti rahvakalendris on Laurentsisusele pühendatud oma päev, mida peetakse 10. augustil, sest ka Jeruusalemma tempel on kaks korda just sel kuupäeval süttinud. Enamik selle päeva kombeid on seotud tuletõrjega ja selle tabudega. Tuletõrjega oli lauritsapäeval rangelt keelatud. Hommikul oli tavaks katusele vett visata, et sellega tulekahjut ennetada. Mitmed tulehaldjaga seotud kujutlemad sulandusid ühte Lauritsa isikuga, näiteks pandi sauna Lauritsa tarbeks valmis viht ja pesuvesi. (Berta, 2016) Lisaks Lauritsale ja mingile ettekujutusele tulest kui isiksusest, on tulehaldjaks peetud ka majavaimu, sest tal on olnud kohati nii palju erinevaid ülesandeid ja piirkondi, kus ta tegutses, et oli loogiline pidada teda ka majapidamises niivõrd olulise asja nagu tule valitsejaks. (Paulson, 1997: 108)

Rahvapärimeses leidub küllalt leevaimudega seotud jutte. Lee on tulekolle, milles usuti vastavad vaimud elutsevat. Märjamaa kihelkonnast on üles kirjutatud järgnev uskumus:

Iga maja lees või koldes elada leelapsed ja hea perenaine annab oma supist, mis ta keedab, ka osa leelastele. Kord ajanud kahe pere leelapsed juttu, ühed küsivad: „Kas teiel on ka hea perenaine? Meie perenaine annab ikka kolm esimest kulbitäit meile leede.“ Teised öeldnud, et neil olla paha perenaine, ei anda neile muud, kui visata tulist leemevahtu vastu silmi. Siis peetud nõu, mis teha paha perenaiselega, tarvis tulla leest välja ja maja põlema panna.

ERA II 57, 18/9 (17) < Märjamaa khk. ja v., Kõrvetaguse k. – Emilie Poom < Anna Kriismann, s. 1869 (1932) (Hiimäe M. , 2013: 132)

Käesolevas loos rõhutatakse taaskord rahvauskumuses ilmselt kõige olulisemat, nimelt kaitsevaimudele tuleb ohverdada ja neid tuleb austada. Olles hooletu ning jättes kaitsjad ilma

toiduta, oli oodata õnnetust. Antud loos halvaks tunnistatud perenaine ei hoidnud leevaimudele ohverdamise nõudest täielikult kõrvale, ta viskas leemevahtu tulle, kuid tundub, et sellest siiski ei piisanud. Öeldud on veel, et tulist leemevahtu, mis tähendab, et tulle ei visatud toidukorrast üle jäänut, vaid toiduvalmistamise käigus kogunenud vahtu. Vaht jällegi oli miski, mis tuli toidult nii või teisiti ära korjata, mistõttu võib arvata, et leevaimud polnud vahuga rahul just sellepärast, et see ei olnud päris ohverdus. Perenaine oleks leemevahu igaljuhul ära visanud, kui ta seda koldesse poleks pannud, kuid leevaimud ootasid, et neile antav oleks toit, mida pererahvas ka ise söi. Hea perenaise kolm kulbitäit suppi oli ohverdus, sest see läks oma toidu arvelt, mida pere oleks muidu ise söönud, leemevahtu poleks aga nagunii söödud. Mõnikord peetakse sellist leemevahu ohverdust piisavaks, kuid tundub, et selle loo leevaimud on nõudlikumad ning soovivad suuremat pühendumist. Otsus, milleni antud loos leevaimud jõuavad, on ilmselt ainuke, mida niisugused olevused teha said. Kuna leevaimud elutsesid lees ning kaitsesid maja tulekahju eest, on loogiline, et nende hooletusse jätmine tähendas tulekahjut. Loos öeldakse, et on tarvis leest välja tulla ja maja põlema panna, kuid põlema panemise osa võib olla ka tinglik. Võimalik, et tulehaldjad ise ei pannud maja põlema, vaid nimelt nende lahkumine leest põhjustas seda, sest neid polnud kohal, et tulekahjust ära hoida. Samas ei saa ka välistada, et leevaimude pahandamise korral muutus nende käitumine inimese suhtes vastupidiseks, nagu seda võib tähendada ka mõndade teiste kaitsevaimude puhul. Seega võisid olla leevaimud ise need, kes tõesti maja põlema panid.

6 EESTI JA ANTIIGI RAHVAUSUNDI KAITSEVAIMUDEGA SUHTLEMISE VÖRDLEV TABEL

	Eesti rahvausund	Antiik rahvausund (Kreeka ja Rooma)
Inimese kaitsevaim	Kaitsevaim saatis alati inimest. Otseselt suhtles inimesega peamiselt unes. Õnnetuse korral võis otsida kontakti inimese lähedastega helide kaudu. (Eisen, 1995: 45-46)	Kaitsevaim saatis alati inimest. (Hjortsø, 2003: 125)
Maja kaitsevaim	Majavaimule ohverdati toitu, sageli toanurka või tulekoldesse. . (Eisen, 1995: 48) Lisaks austati neid ohvriandidega ohvrikivi juures. (Eisen, 1995) Kujusid valmistati üksikutest kultuslikest vaimudest (Tönn, Metsik, Peko) Majavaim võis lahkuda, kui õnnetus oli tulemas. (Hiimäe R. , 2012: 122-123)	Kreekas ohverdati majavaimule kodukoldesse, mille juures ka palvetati. Ohverdati lahjendamata veini. (Nilsson, 1961: 30, 70, 73) Rooma laare kummardati enamasti kodukolde juures. Neist valmistati ka kujusid, keda puu otsa riputati. (Hjortsø, 2007: 124-125) Penaadidele toodi igapäevaselt toiduohvraid. (Fink, 2000: 242)
Koha kaitsevaim	Metsavaimud võisid inimesega vestelda, teda eksitada või karistada. (Loorits, 2004: 191) Metsavaimudele ohverdati esimene osa saagist. (Paulson, 1997: 62) Laevavaim ilmus, kui tahtis osutada mingile probleemile laeval või enne laevahukku. (Hiimäe R. , 2012: 123)	Kreekas tuli jõge ületades selle vaimule palveid lugeda. (Nilsson, 1961: 10-11) Laaridele, kes kaitsesid ka ristteid, püstitati ristteedele altareid ja ohverdati nende juures. (Rüpke, 2011: 78)

KOKKUVÕTE

Suhtlemine vaimolenditega, kelle hulka kaitsevaimud kuuluvad, on laialt levinud praktika, mis on olemas olnud ka Eesti rahvausundis. Võrreldes siinset usundit Antiik-Kreeka ja – Rooma rahvausundiga, võib leida päris mitmeid sarnasusi, kuid on ka mõningaid erinevusi. Suuri üldistusi tehes võib jagada kaitsevaimud ühesugustesse kategooriatesse nii Eesti kui ka Kreeka ja Rooma usundi puhul. Suhtlemine ehk kommunikatsioon, mis on teabe edastamine ühelt olendilt teisele, on olemas olnud mõlemas piirkonnas. Samuti võib suhtlusvormiks lugeda vaimolendite ilmumist inimestele, sest sellel oli kindel sõnum, mida mõisteti. Antiikmaailma inimeste jaoks olid kõige olulisemad jumalad, Eestis seevastu nii tugevat jumalate süsteemi ei olnud. Eesti rahvausundis tuntakse peamiselt erinevaid vaime, kellest mõningaid vahel ka jumalateks nimetati, kuid mitte samas tähenduses, mis sellel sõnal on antiigi puhul või veel vähem monoteistliku usundi jaoks.

Suhtlemisel kaitsevaimudega võib tähendada mitmeidki sarnasusi Eesti rahvausundi ja Antiik-Kreeka ning –Rooma vahel, olgugi, et tegemist oli üksteisest kaugel asuvate aladega, mille kokkupuuted polnud kuigi suured. Kaitsevaimudele on omane jääda üldjuhul inimesele nähtamatuks. Neid on võimalik pigem tajuda ja vahel kuulda, näha aga harva. Eriti kehtib see inimese isikliku kaitsevaimu puhul ning seda nii Eestis kui ka antiigis. Isikliku kaitsevaimu puhul torkab silma erinevus Eesti ja Rooma vahel. Nimelt oli Roomas mehel ja naisel erineva nimega kaitsevaim, kelle vastavalt inimese soost olid ka veidi erinevad funktsioonid. Eestis ja samuti ka Kreekas pole teada, et kaitsevaim oleks sõltunud otseselt inimese soost.

Kodukaitsevaimud olid samuti olendid, keda austati nii Eestis kui ka antiikmaailmas. Tuleneb see loomulikust vajadusest, et kodu ja vara oleks kurja ja õnnetuste eest kaitstud.

Kodukaitsjatele ohverdamine oli seega oluline kõigis paigus. Rooma kohta on teada, et seda tegi perenaine kogu pere eest. Ka Eesti puhul tundub, et põhiline ohverdaja võis olla samuti perenaine, sest enamasti sai majavaim ohvriks esimese osa toidust ja toidu valmistaja oli perenaine. Rooma kodukaitsjad, laarid, täitsid veel lisaks kodu kaitsmisele ristteede kaitsjate rolli. Roomlaste jaoks olid teed väga olulised, mistõttu on ka mõistetav selline kaitsevajadus. Eestis, kus asustus oli hõre ja erilisi teid polnud, selliseid kaitsjaid ei tuntud.

Roomlaste maja kaitsevaimud penaadid esinesid alati mitmekesi, tavaliselt paari kaupa. Eestis oli enamasti üks majahaldjas, kes mõningate uskumuste järgi kaitses kogu talu koos selle kõrvalhoonete ja hooviga. Kreeka puhul esineb sarnasus Eesti usundiga, kus arvati, et majavaim võib esineda ussina. Eestis pandi majaussidele piima, et ta end hästi tunneks ja kodu kaitseks. Roomas tehti kodukaitsjatest ka materiaalseid kujusid, mida siis kapis hoiti. Eestis polnud selline komme laialdaselt levinud, kuid esines erandeid. Lääne-Eestis esines mitmel pool kodukaitsja Tõnni kultus, kellest valmistati vahast, puust või kaltsudest kuju ning austati seda eriliste rituaalidega. Lisaks Tõnnile tunti erinevates Eesti paikades ka Metsikut ja Pekot, kellest samuti kujusid valmistati ja rituaalsete pidustustega austati. Sellised pidustused sarnanesid oma salapäralt antiigi müsteeriumikultustega, kus aga ei austatud alati justnimelt kaitsevaimu. Kodukolle on olnud üks olulisemaid kohti majapidamises, sest tuli on olnud üleüldiselt väga tähtis element. Nii on arvatud antiigis kui ka Eestis kodukaitsja asupaigaks tulekollet, kuhu on ka vaimule ohverdatud. Samuti on mõlemas piirkonnas ohverdatud toitu ja jooki toanurka. Eestis on ohvertatud koduhaldjale ka õues asutvatele ohvrikividele.

Antiik-Kreeka ja –Rooma puhul on muidugi märkimist väärt, et tegu oli kõrgkultuuride ja riikidega. Eestis sellel ajal, kui rahvausund üldiselt levinud oli, ühtset riiki polnud. Sellest tulenevalt ei austatud Eestis ka valitseja kaitsevaimu, nagu roomlased oma keisri puhul tegid. Eestlastele on olnud omane väga tugev suhe metsaga, millest tulenevalt tunti Eestis palju metsavaimu. Nad kaitsesid kindlaid metsi ja seal elavaid taimi ning loomi. Samuti olid rannarahvale äärmiselt olulised veekogude ja laeva kaitsevaimud. Nii metsa kui ka veekogude kaitsevaimudega toimus pidev kommunikatsioon. Suhtlust võisid alustada inimesed, kes midagi palusid või tänu avaldasid, kuid ka vaimud, kes millestki märku andsid või inimesi karistasid, et oma metsi ja loomi kaitsta. Linnaühiskondades, nagu Kreeka ja Rooma, metsavaimudel nii tugevat rolli polnud.

Käesolevast tööst selgus, et isegi nii kaugete kultuuride, nagu seda on Eesti ja Antiik-Kreeka ning –Rooma, uskumuste vahel väga suuri erinevusi polegi. Vastupidi, võib leida mitmeidki sarnasusi uskumuste ühe alaliigi – kaitsevaimude osas. Tuleneb see ilmselt sellest, et uskumused kaitsevaimudesse on tekkinud praktilisest vajadusest tunda kaitset ja kedagi, kelle poole oma elu edendamiseks pöörduda. Erinevus oli aga selles, et antiikmaailmas olid tähtsaimad jumalad, kellega pidevalt suhledi ning kaitsevaimud olid pigem teisejärgulised. Eestis oli aga haldjad, kes olid peamiselt kaitsevaimud, esikohal.

SUMMARY

The title of this research paper is „Guardian Spirits and Communications with them in Estonian Folk Religion“. There are many similarities in communication in the folk religions of Estonia and Ancient Greece and Rome, although the settlements were far apart and there was almost no contact between them. The main form of communication was sacrifice. Appearance of a spirit can also be counted as communication, because it carried a message that was understood.

For the people of ancient world, the gods were the most important. In Estonia, however, there was not such a strong system. Estonians mainly worshipped different spirits. Guardian spirits are mostly invisible in the folk religions of Estonia, Greece and Rome. They are mostly sensed and sometimes heard, but rarely seen.

There is an obvious difference between the personal guardian spirits of Estonia and Rome. In Rome, the guardian spirits of men and women had different names. They also had slightly different functions, according to the gender of the person. It's not known, that in Estonia or Greece, the guardian spirit would depend of the gender of the person.

The sacrifice to the home spirits was important in all of those places. In Rome, it was the housewife who made the sacrifice for the whole family. This was most likely also the case in Estonia. The Roman home guardians, the lares, besides guarding the home, also guarded the crossroads. In Estonia, where the settlement was sparse, there were no such guardians.

The Roman house guardian spirits always appeared in groups, usually in pairs. In Estonia there was usually one house fairy who, according to some beliefs, guarded the whole farm, including the auxiliary buildings and the yard. The Greek folk religion has a similarity with the Estonian folk religion, where it was believed that a house guardian spirit can appear as a snake. The Romans made sculptures of the spirits, which were then held in the cupboards. The tradition was not common in Estonia, but there were exceptions. In Western Estonia there was a cult of the home guardian Tõnn, of whom sculptures were made from wax, wood or cloth and who was honoured with special rituals.

It is worth noting that Ancient Greece and Rome were evolved civilizations. In Estonia, at the time the folk religion was common, there was no common country. Hence, the Estonians did

not honour the guardian spirit of the ruler, as the Romans did with their emperor. The Estonians had a strong connection with the forest and because of that, there were many known spirits of the forest. In urban cultures, such as Greece and Rome, the forest spirits did not have a strong role.

The study at hand showed that even the beliefs of cultures as far apart as Estonia and Ancient Greece and Rome do not have very big differences. On the contrary, there can be found many similarities in one of the subdivisions, the guardian spirits. The belief in the guardian spirits most likely comes from the practical need to feel protected and have someone to turn to in order to prosper one's life.

BIBLIOGRAAFIA

- (02. 05 2016. a.). Allikas: Eesti etümoloogiasõnaraamat:
<http://www.eki.ee/dict/ety/index.cgi?Q=haldjas&F=M&C06=et>
- (16. 02 2016. a.). Allikas: Eesti Entsüklopeedia: <http://entsyklopeedia.ee>
- Antiigileksikon*. (1985). Tallinn: Valgus.
- Berta*. (04. 03 2016. a.). Allikas: folklore: <http://www.folklore.ee/Berta/tahtpaev-lauritsapaev.php>
- Ganander, T. (1821) *Finnische Mythologie*. Aus dem Schwedischen übersetzt, völlig umgearbeitet und mit Anmerkungen versehen von Christian Jaak Peterson, Literat in Riga. In: *Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache XIV*. Pernau [Pärnu]: Johann Heinrich Rosenplänter. 1-128.
- Eisen, M. J. (1995). *Eesti mütoloogia*. Tallinn: Mats.
- Eisen, M. J. (1996). *Esivanemate ohverdamised*. Tallinn: Mats.
- Eisen, M. J. (2002). *Näki raamat*. Allikas: Folklore:
<http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/vanad/eisen/nakid/>
- Fink, G. (2000). *Kes on kes antiikmütoloogias*. Riia.
- Hagu, P. (1975). Setu viljakusjumal Peko. *Keel ja Kirjandus*, 166-173.
- Heintalu, A. (2007). *Väeraamat I osa (Warraku raamat)*. Triigi küla: Aleksander Heintalu.
- Hiiemäe, M. (2013). *Endis-Eesti elu-olu V. Lugesipalude kodusest ja perekondlikust elust*. Tartu: Eesti kirjandusmuuseumi teaduskirjastus.
- Hiiemäe, R. (2012). *Kaitsemaagia Eesti rahvausundis*. Tallinn: Pegasus.
- Hiiemäe, R. (2015). *Armastus Eesti rahvapärimeses*. Tallinn: Pegasus.
- Hjortso, L. (2003). *Kreeka jumalad ja kangelased*. Tallinn: Tänapäev.
- Hjortso, L. (2007). *Rooma jumalad ja kangelased*. Tallinn: Tänapäev.
- Jaanits, L., Laul, S., Lõugas, V., & Evald, T. (1982). *Eesti esiajalugu*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Laagus, A. (2007). Metshaldjauskumus uurimisobjektina. *Sator* 6, 97-115. Allikas: Sator:
<http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/sator/sator6/5ainolaagus.pdf>
- Loorits, O. (1990). *Eesti Rahvausundi maailmavaade*. Tallinn: Perioodika.

- Loorits, O. (2000). *Liivi rahva usund*. Tallinn: EKM rahvausundi ja meedia töörühm.
- Loorits, O. (2002). *Endis-Eesti elu-olu I. Lugesipalu kaluri ja meremehe elust*. Tartu: Eesti kirjandusmuuseum.
- Loorits, O. (2004). *Endis-Eesti elu-olu II. Lugesipalu metsaelust ja jahindusest*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Nilsson, M. P. (1961). *Greek Folk Religion*. New York: Harper Torchbooks.
- Paulson, I. (1997). *Vana eesti rahvausk*. Tartu: Ilmamaa.
- Ränk, G. (1949). *Vana-Eesti rahvas ja kultuur*. Stockholm: Eesti Raamat.
- Rüpke, J. (. (2011). *A Companion to Roman Religion*. Wiley-Blackwell.
- Selirand, J. (1974). *Eestlaste matmiskombed varafeodaalsete suhete tärkamise perioodil (11.-13.sajand)*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Viires, A. (2007). *Eesti rahvakultuuri leksikon*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Viires, A. (2015). *Vana Eesti rahvaelu*. Tallinn: TEA.
- Värstik, E.-H. (2011). Kombest valmistada kalendritähtpäevadel inimesena rietatud õlgkuju. *Sator 1*, 163.